

Борис Черкас
Дмитро Ващук

СХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ ЄВРОПИ:
УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТИР У ДОБУ
ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Національна академія наук України
Інститут історії України

Борис Черкас
Дмитро Ващук

**СХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ ЄВРОПИ:
УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТИР
У ДОБУ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Київ – 2021

УДК 94(477)316.48«04/14»;«653»

Черкас Б., Ващук Д.

Східне Пограниччя Європи: Український фронтир у добу пізнього середньовіччя / Упорядк. наук. апарату: С. Блащук, Ю. Грищенко. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2021. 176 с. ISBN 978- 966-02-9870-5

Монографію підготовлено у межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики».

Рецензенти:

доктор історичних наук Леонтій Войтович
доктор історичних наук Мирослав Волощук

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 12 від 23 грудня 2021 р.)

У праці йдеться про висвітлення окремих сторінок історії України доби пізнього середньовіччя. Цей період унікальний з огляду на те, що саме тоді відбувся ренесанс українських князівств. Важливою складовою цих часів був фактор прикордоння. Відповідно, історія висвітлюється через картину політичних, соціальних і правових відносин у контексті фронтіру як східного пограниччя Європи. Окреслюються окремі сторінки військової історії, урбаністики та певних елементів культурної минушини. Книжка буде корисною науковцям, освітянам, поціновувачам історичного минулого України, а також стане у пригоді при підготовці навчально-методичних матеріалів.

ISBN 978-966-02-9870-5

© Інститут історії України
НАНУ, 2021
© Борис Черкас, 2021
© Дмитро Ващук, 2021

ЗМІСТ

Вступне слово	4
Розділ 1. Династично-політичні метаморфози, від етнічної ворожнечі до аристократично-родової спорідненості: питання спадковості Гедиміновичів щодо світу Рюриковичів	8
Розділ 2. Поділля як східний форпост Європи	21
Розділ 3. Імперсність Великого князівства Литовського у контексті впливів князівств України-Русі	39
Розділ 4. Розвиток міст: європейські впливи та місцеві традиції	89
Розділ 5. Правова культура та формування системи захисту	121
Висновки	172

ВСТУПНЕ СЛОВО

Проблематика дослідження Українського фронтиру базується на низці важливих чинників, проте головним є в першу чергу природно-географічне розташування України. Саме це визначило її роль східного форпосту європейської цивілізації, а подекуди й головного гравця у складному геополітичному протистоянні між осілими та кочовими народами. Упродовж декількох тисячоліть українські землі були територією інтенсивної взаємодії представників різних етносів і культур. Найбільш активно ця взаємодія тривала в період пізнього середньовіччя – час, коли відбулося поєднання як мирних відносин, так і воєнних зіткнень на межі осілого й кочового світів, християнської й османської частин Євразії. На практиці це проявлялося у вигляді протистояння та конкурування в розвитку між Візантійською й Османською імперіями, Польського, Чеського, Угорського королівств, Тевтонського ордену, Улусу Джучи, Кримського ханства, а також Молдавського, Литовського та Московського князівств. Саме українські князівства постійно були учасниками цього політичного життя. Це, своєю чергою, залишило помітний слід як у вітчизняній історії політичного, соціально-економічного та культурного напрямів, так й історичній пам'яті українського народу.

Проте за такої геополітичної складової постають логічні запитання: а чи дійсно конфлікт був постійним? Наскільки протистояння на пограниччі виявилось всеохоплюючим? Як економічні, політичні, соціальні відносини та міжкультурні зв'язки на Великому кордоні гармоніювали з теорією фронтиру? Також зауважимо, що вивчення проблеми конфлікту на

Великому кордоні без розуміння загальноєвропейського історичного тла не може бути повним за визначенням. Беззаперечним є факт, що українські землі були складовими й органічними частинами європейської цивілізації. Відповідно, наш Великий кордон – Український фронтір одночасно був східним покордонням Європи. Для дипломатів, мандрівників, торговців, військовиків та просто авантюристів із тих чи інших країн Європи, котрі потрапили на терени України й залишили свої описи, звичайний і зрозумілий їм світ закінчувався у степах на схід від Києва. Утім сама межа чи кордон, який вони бачили та відчували, не був сталим, однозначним. Отже, студіювання Українського фронтіру в добу пізнього середньовіччя окреслить перспективи розуміння сучасних геополітичних процесів, які відбуваються навколо України, особливо на її східних рубежах.

Реконструкція історичних змін (політичних, соціально-економічних, культурних) Українського фронтіру в період пізнього середньовіччя саме як східного пограниччя Європи є метою нашого дослідження. Причому, варто наголосити, що йдеться про конкретизацію всіх основних завдань, а саме виокремлення простору, в якому відбувалися процеси щодо творення політичних, ментальних, географічних, соціальних, економічних, культурних ідентифікацій пізньосередньовічного суспільства; характеризування змін у тих чи інших пластах соціуму; висвітлення еволюції міжстанових відносин, економічних криз і політичних катаклізмів. Знаменно, що при вибудові такого рівня проєкцій дослідів слід було більш чітко й аргументовано змодельовати напрями та, головне, їх цілі. Адже лише при такому плануванні вектор роботи буде чітким і цілком певним щодо поєднання всіх складових дослідження. Саме тому вплив географії та природних чинників на генезис народу, творення державності, соціально-економічні відносини, культуру тощо як цілком

беззаперечне явище відповідає поставленим цілям. Також важливо акцентувати на тому, що серед здобутків світової науки як гуманітарного напрямку, так і природничого, є достатньо досліджень, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються означені процеси. Окреме місце належить вітчизняній історичній науці, чий представники в різні часи не часто, але регулярно вивчали вплив географії на розвиток України, на соціальні й державотворчі процеси впродовж історичного розвитку. Ці проблеми стають значно актуальнішими, оскільки саме наша країна виступає фактично західною межею великого Євразійського степу. Таким чином те протистояння, яке перманентно відбувалось у контексті контактів осілого й кочового суспільств, перетворювало конфлікт на домінуючий фактор в оцінці процесів минулого, починаючи з глибокої давнини та завершуючи раннім новим часом.

Отже, сказане вище цілком відповідає тим цілям, які були поставлені дослідниками. Звісно, складність окресленої проблеми потребує формулювання певних дослідницьких завдань, як-от вивчити політико-економічні та соціокультурні процеси Українського фронтиру в добу пізнього середньовіччя; з'ясувати вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національні ідентифікації; розкрити багатогранність і розмаїття культур, взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння та співіснування на Великому кордоні.

Особливістю України та державотворчих процесів на її території є поліетнічність, що визначилась як історично, так і природно-географічно. У сучасній Європі маємо унікальний приклад поєднання осілих та кочових цивілізацій, які впродовж тисячоліть взаємодіяли в різних площинах: від мирного співіснування до збройного протистояння. І те, й інше залишило чималий соціальний слід в історичній пам'яті народів Центрально-Східної Європи. Відповідно, стає зрозумілим,

що студювання викладеної проблеми дасть змогу сформу-вати науково-практичні рекомендації для культурної пове-дінки, толерантності та взаємоповаги, а також визначить пер-спективи вирішення складних питань, спираючись на історичний досвід. Виходячи з того факту, що об'єктом роз-гляду виступає Український фронтір за доби пізнього серед-ньовіччя, достатньо логічним буде сприймати предметною областю дослідження політичні, соціально-економічні, куль-турні процеси на українських землях Великого кордону, ме-таморфози буття тих чи інших ланок суспільства тощо. Проте таке багатограння має й певні складнощі, що ставить дослідників перед фактом моделювання визначених дослід-ницьких стратегій. Відповідно, аби вирішити цю проблему, слід базувати дослідження на ґрунтовних методологічних за-садах та інструментаріях. Це було зроблено. Використані ме-тодології й інструментарії спираються на фундаментальні до-гмати історизму та об'єктивності. Водночас для комплексного вивчення змісту документів застосовано при-нцип системності. Метод факторного аналізу спрацював при розгляді складних політичних, соціально-економічних, урба-нізаційних і культурних процесів, які відбувалися в добу піз-нього середньовіччя. Типологічний метод використовувався при вивченні артефактів матеріальної культури. Для узагаль-нення отриманої інформації прислужилися аналітичний, син-тезуючий методи. Підсумовуючи, наголосимо, що поєднання всіх означених складових стало надійним конструктором при написанні цієї праці.

Розділ 1

ДИНАСТИЧНО-ПОЛІТИЧНІ МЕТАМОРФОЗИ, ВІД ЕТНІЧНОЇ ВОРОЖНЕЧІ ДО АРИСТОКРАТИЧНО- РОДОВОЇ СПОРІДНЕНОСТІ: ПИТАННЯ СПАДКОВОСТІ ГЕДИМІНОВИЧІВ ЩОДО СВІТУ РЮРИКОВИЧІВ

Українсько-литовські контакти й відносини впродовж середньовіччя розвивалися за наростаючою динамікою. Звісно, слід розділяти взаємини з балтськими племенами взагалі та Литвою зокрема. Серед перших джерела фіксують ятвягів. До того ж русько-ятвязькі контакти (виходячи з джерельного, наративного матеріалу) мали здебільшого конфліктний характер. Так, 983 р. Володимир Святославович здійснив похід на ятвягів («Ходив Володимир на ятвяги, й перемиг ятвягів, і взяв землю їх»¹). Пізніше, у 1038 р., Ярослав Володимирович, а 1112 р. – Ярослав Святополкович воювали за ятвязькі землі². Отже, ініціатива нападів ішла саме від Русі. Метою ж походів було обкладання даниною та захоплення полону. В міру політичного й соціально-економічного розвитку ятвягів та поступового відсунення сталих кордонів із відповідним заселенням Русі на північний захід почастишали вже ятвязькі напади³. Протистояння зберігалось до кінця XIII ст., доки Русь, Мазовія й Литва не поділили землі цього народу між собою. За Ярослава Володимировича під 1040 р. згадується вже війна з Литвою⁴. Спочатку характер відносин був таким самим, що й з ятвягами. Проте з часом, завдяки політичному

¹ Див.: Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010, с. 224.

² Там само, с. 224–225.

³ Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, 1993, т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 4–5.

⁴ Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі, с. 224.

розвитку Литви, вони набули рис, подібних до стосунків з іншими європейськими сусідами.

Перші контакти саме з литовською елітою точно фіксуються відповідними археологічними дослідженнями стосовно періоду правління Ярослава Мудрого. Володар Русі сприяв розбудові потужного комплексу укріплень на півдні з метою захисту Києва й центру держави від вторгнень кочовиків, передусім печенігів. Ця система укріплень відома на сьогодні як Пороська лінія (або Змієві вали). Фактично це була суцільна смуга земляних фортифікацій, яка тягнулася вздовж річок Рось і Стугна, і де на певній відстані один від одного знаходились укріплені містечка. До речі населення цих поселень було етнічно різноманітним. Тут траплялися як представники європейських народів, так і вихідці зі степу. Одні з них потрапили в полон під час виправ русів проти сусідів й були примусово осаджені (хоч і на вигідних економічних умовах), інші прийшли добровільно. Щодо балтів, то на сьогодні локалізовані та активно досліджуються два городища на берегах Росі (причому одне порівняно велике) й один могильник. Культурний шар доволі багатий, є вже чимало цікавих і цінних знахідок, проте це лише початок археологічних розвідок, тож усе ще попереду. Що вже точно можемо означити на сьогодні: балтські військові громади мали розвинену, відповідно до часу, матеріальну культуру, вочевидь було майнове розмежування з феодалною верхівкою; вони створювалися для охорони південних кордонів Русі⁵. Останнє досить символічно з огляду на майбутню діяльність Вітовта на наших теренах.

У майбутньому контакти лише посилювалися, хоча специфіка джерел така, що фіксувалися головним чином воєнні дії. Тому цінним видається повідомлення літопису від 1219 р. про

⁵ Baranov V., Ivakin V. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the middle Dnieper area (excavated in 2017 and 2018) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis XXXVII, 2018, p. 99–127.

цілу низку литовських князів, серед яких був і засновник Литовської держави Міндовг⁶. Слід зауважити геополітичне значення України-Русі по відношенню до Литви. До середини XIII ст. Русь, спочатку як цілісна держава, а потім як конгломерат князівств, фактично створювала нездоланий кордон для поширення литовського впливу на схід і південь. Отже Литва була затиснута між володіннями Рюриковичів, польських королів-князів та молодого Тевтонського ордену, який досить енергійно розвивався. Причому за спиною останнього був німецький світ Європи, і такі сильні суб'єкти, як Баварія та Ганзейський союз. У 1240 р. монгольське військо захопило Київ⁷.

Хоча саме вторгнення розпочалося значно раніше, падіння Києва – символу влади Рюриковичів і Руської держави (на той момент уже роздробленої), загалом стало не лише шоком для сучасників, але й запустило ті процеси, які змінять долю країн. В умовах, коли руські князівства ослаблені, а центр сплюндрованої, Міндовг та інші литовські правителі почали доволі швидко просувати свою владу до володінь Рюриковичів. Причому значним успіхом стало захоплення Новгородка. Від цього моменту починається поступове збільшення у Литві представників руської еліти. Також литовські володіння впритул наближались до кордонів Руського королівства, а через систему річок відкривався прямий шлях на Київ. Зміни, що відбулися внаслідок монгольського завоювання, вивели молоде Велике князівство Литовське на арену великої політики. Вже 1245 р. Данило Романович покликав Міндовга на допомогу проти угорців і поляків (цей похід завершиться 17 серпня епічною для свого часу битвою під Ярославом)⁸. А через вісім років уже Міндовг

⁶ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków: Avalon, 2012, s. 103.

⁷ Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XV вв. Київ: Наук. думка, 1982, с. 13–14.

⁸ Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi..., s. 255–260.

намагався організувати спільну з Данилом виправу на Київ⁹. Це – перше повідомлення про наміри Литви кинути виклик ординцям. Отже, що ж являла собою геополітична ситуація в рамках як України-Русі, так і сусідів? Адже саме тут розпочалися ті процеси, з якими зіткнеться в майбутньому Вітовт.

Унаслідок монгольської агресії більшість українських земель потрапили під владу держави Чингізхана, яка простягнулася від Дунаю на заході до Китаю на сході. У 1260-х рр. область цієї імперії, що контролювала європейські терени й мала назву Улус Джучи, відокремилася, ставши незалежною державою¹⁰, більш відомою як Золота Орда. Відповідно, кордони утворювалися таким чином: Орді належали Чернігівське, Київське, Переяславське князівства та Поділля, на півночі рубіж проходив між Чорнобильщиною й Мозирщиною¹¹. На цих землях було запроваджено ординську адміністрацію, згідно з «сокровенним сказанням монголів». Урядники називалися даругачини (баскаки) і танмачини. Місцеве населення сплачувало податки та виставляло відповідну кількість вояків¹². Політичний статус стольних міст значно підупав. Переяслав так і не оговтався від погрому 1239 р. Столицю Чернігівського князівства було перенесено до Брянська. А Київ узагалі на довгий час, майже до першої чверті XIV ст., залишився без князя¹³. Навіть митрополит поступово, не без допо-

⁹ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014, с. 99.

¹⁰ Там само, с. 238–239.

¹¹ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Біла Церква, 2007; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998, с. 82–84.

¹² Золотая Орда в источниках: В 5 т. Москва: Центр по изучению военной и общей истории, 2009, т. 3: Китайские и монгольские источники / Пер. Р. П. Храпачевского, с. 310.

¹³ Черкас Б. Західні володіння..., с. 253, 277, 279.

моги ординської влади (за прикладом Переяславської єпархії, переведеної до столиці Орди – Сарая), переніс свою постійну ставку на Владимиро-Суздальщину. Для Золотої Орди у відносинах із Литвою ці українські землі були фактично буфером. Адже хто контролював Київ і Чернігів, той мав можливість через розгалужену річкову мережу (а взимку замерзлі річки ставали зручними шляхами для кінноти) діставатись як на північ, так і південь. Військових сил українців було достатньо, аби стримати наступ литовців, і водночас на цих землях ординці мали дуже добрий оперативний плацдарм для забезпечення свого війська в походах на північ і захід. Що ж до Волині й Галичини, то Данилові, котрий у 1253 р. став королем¹⁴ і по суті був «найстаршим» Рюриковичем у Русі (він відносився до старшої лінії Мономаховичів, як пізніше і Ягайло), удалося там закріпитись і зберегти незалежність цих земель. Проте все ж навіть це Руське королівство було змушене періодично йти в руслі ординської політики, направленої в тому числі проти Литви.

Наприкінці 1257 р. «прийде Бурундай безбожний, злий, с множеством полков татарських, в силе тяжце, и ста на местах Куремсинех»¹⁵ (мова про улус Курумиши, що відповідав у цілому майбутній Подільській землі¹⁶). Заява Бурундая: «Іду на Литву; якщо мирен (мені) піди зі мною»¹⁷, – фактично перша згадка у джерелах «литовського» напрямку в ординській політиці. Під тиском ординців руський король та князі змушені були взяти участь у поході на північ. Акція Бурундая вийшла

¹⁴ Про політику Данила Романовича і його коронацію див. докл.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi..., s. 353–360; Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV ст. Львів, 2018, 348 с.

¹⁵ Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар [за ред. чл.-кор. НАН України Котляра М.Ф.]. Київ: Наук. думка, 2002, с. 122–123.¹⁶ Черкас Б. Західні володіння..., с. 250–251.

¹⁷ Галицько-Волинський літопис..., с. 123.

масштабною, оскільки, крім його власного війська, проти ВКЛ рушили дружини з Руського королівства, Брянського (фактично Чернігівського) та Смоленського князівств і, очевидно, із Київської землі. У північно-східних літописах перебіг подій коротко охарактеризовано так: «[...] взяли татари всю землю Литовську, а самих перебили»¹⁸. Із повідомлень про цю виправу видно, що загалом воєнна операція перетворилася на звичайне пограбування територій і винищення людських ресурсів. При цьому завдати якоїсь вагомої поразки литовському війську й домогтися масового вигублення еліти не вдалося. Литовці, як і у війнах із королем Данилом, уникали прямого зіткнення та вправно використовували природні перепони – ліси, болота. У той же час із боку Романовичів, які у попередні роки вміло виявляли ставки литовських князів, у цій акції подібної «спритності» не спостерігалось¹⁹. Як наслідок, Бурундаєві так і не вдалося завести урядників на литовсько-білоруські терени, принаймні відомості про це відсутні. У цілому «литовська» проблема залишилася невирішеною. Єдиним вагомим успіхом стало підпорядкування Улусу Джучи Турово-Пінщини, що збільшило для Литви небезпеку з боку Золотої Орди.

Наприкінці 1267 – на початку 1268 рр. до влади в Литовській державі прийшов Тройден. Саме його вокняжіння здійснилося за підтримки Лева Даниловича²⁰. До 1274 р. новий правитель зберігав мир по відношенню до нього. При цьому з Левовим братом, волинським Володимиром Васильковичем відносини у Тройдена були напруженими – на кордоні періодично відбувалися сутички²¹. Відносне затишшя

¹⁸ Полное собрание русских летописей: В 43 т. Москва, 2004. Т. XLIII: Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского / Подг. текста О. Л. Новиковой, с. 97.

¹⁹ Черкас Б. Західні володіння..., с. 106.

²⁰ Dubonis A. Traidenis: Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282). Vilnius, 2009, p. 237.

²¹ Галицько-Волинський літопис..., с. 131.

виявилось недовгим. Тройден поступово перейшов до «широкомасштабної політики за межами Литви»²².

У 1274 р. Тройден захопив Дорогичин. Король Лев звернувся по допомогу до хана Менгу-Тимура²³, і вже 1275 р. від нього прибуло військо на чолі з Ягураїном. Причому золотоординський хан наказав супроводжувати степовиків і задніпровських князів – ішлося в першу чергу про Брянське та Смоленське князівства. Уся ця сила підійшла взимку («приспеша взимку»). Із галичанами, волинцями виступили князі пінські й туровські. Вони рушили через Турів до Слуцька, поблизу якого об'єдналися з татарами та виступили далі на Новогрудок «вборзе». Дійшовши до річки Серячі, увечері зупинилися на березі, а вже ранком перейшли через неї й вишикували полки. Татари стали праворуч, Лев посередині, а Володимир зліва – у такому порядку військо рушило в напрямку міста. Татарська розвідка («діти наші») побачила, як із-за гори вгору піднімається пара та вирішила, що там переховується кінний загін, а пара йде від коней. Татари наказали русам вислати з ординцями своїх «добрих людей» на нову розвідку. З'ясувалося, що це парувала вода, котра стікала зі схилу. Союзники підійшли до Новогрудка й зупинилися. Мстислав просувався від Копиля, воюючи на Поліссі. Брянський князь Олег перебував із татарами, які, однак, вимагали присутності батька, тому Роман із Глібом Смоленським та багатьма іншими князями підійшли дещо пізніше. Проте напередодні їхнього приходу Лев і татари в таємниці від Володимира здійснили напад на місто й захопили його – встояв лише дитинець. Ця подія викликала розлад у війську. Як наслідок, князі повернули свої сили назад²⁴.

²² Dubonis A. Traidenis..., p. 238.

²³ Dubonis A. Traidenis..., p. 238–239; Галицько-Волинський літопис..., с. 131.

²⁴ Dubonis A. Traidenis..., p. 239; Галицько-Волинський літопис..., с. 131–132.

Хоч у 1276 р. руські князі й замирилися з Тройденом, проте ординці повторили напад на Литву. На цей раз військо на чолі з Мамшеєм наступного 1277 р. надіслав Ногай – фактичний співправитель ханів. Формальна причина була схожа з попередніми, мовляв, «завжди мені скаржитесь на Литву, ось вам даю рать і воєводу Мамшея, ідіть з ним на вороги свої». Похід, як і минулого разу, відбувався взимку. Руські князі рушили на з'єднання з ординцями. Однак ця війна відрізнялася від подій останніх трьох років. По-перше, у поході не брали участь задніпровські князі. По-друге, татари рухалися досить швидко. Не очікуючи на підхід руських полків, Мамшей вдерся в Новогрудську землю. Князі про це дізналися, перебуваючи ще під Берестям (минулого разу Ягураїн пішов углиб ворожих територій лише після об'єднання з руськими полками). З опису подій виходить, що татари пройшли повз Руське королівство. Отже, ординці рухалися вздовж Дніпра, а руське військо йшло в напрямку Гродна. Таким чином татари й руси не координували своїх дій. Мстислав та Юрій під Волковиськом відокремилися від Володимира і самостійно вторглися в литовські володіння, проте невдовзі пропустили нічний напад, у результаті якого зазнали відчутних втрат. Руських полонених відвели до Гродна. Незабаром до міста знову наблизилося об'єднане військо князів. Вони захопили укріплення, яке прикривало підхід до стін: «[...] стовп кам'яний (башта-донжон) високий стояв перед воротами міста і в ньому заперлися пруси, і неможливо повз нього пройти к місту, побиваху із стовпа того». Володимир узяв штурмом це укріплення. Після цього між князями й захисниками було досягнуто домовленості, згідно з якою військо з міста виводилося, а полон повертався. На цьому похід завершився²⁵.

У першій чверті XIV ст. Руське королівство значно зміцнилося, а Золота Орда внаслідок міжусобних війн, навпаки,

²⁵ Галицько-Волинський літопис..., с. 133–134.

ослабла, тож Литва на деякий час була убезпечена від татарських нападів. Більше того, Романовичам навіть удалося відновити свою владу над Києвом²⁶. Проте вже 1323 р. польський король Владислав I Локетек сповіщав папу Римського про смерть князів, причому йшлося прямо про загибель від рук татар. Тоді ж Владислав висловив побоювання, що може відбутися великий ординський напад із метою захоплення Руського королівства²⁷. Тим паче велике військо золотоординського хана Узбека стояло на теренах Середнього Подніпров'я.

Загибель Романовичів спричинила політичний вакуум. Уже 1324 р. відбувся напад ординського війська на Велике князівство Литовське. Літописець згадував, що татари взяли великий полон²⁸. Подробиць тієї події джерела не фіксують, відомо лише, що звільненню захоплених сприяв митрополит.

Вокняжіння Юрія II зняло політичну кризу у Центрально-Східній Європі лише на деякий час²⁹. Крім того, у Київському князівстві Узбек віддав владу путивльській династії Рюриковичів – саме у ці часи в Києві згадується князь Федір³⁰. Таким чином, руські землі залишалися буфером між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою. У 1320–1330-х рр. протистояння між ними перемістилося на схід, ішла боротьба за Верхнє Подніпров'я. Десь у 1330-х рр. за допомогою Гедиміна зі Смоленського князівства було

²⁶ Черкас Б. Західні володіння..., с. 153.

²⁷ Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Kraków, 2002, 285 s. (перевид.: Warszawa, 1925, s. 11).

²⁸ *Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i treści opisał I. Daniłowicz*, Wilno, 1860, t. I, s. 160.

²⁹ Черкас Б. Західні володіння..., с. 155.

³⁰ Русина О. *Студії з історії Києва та Київської землі*. Київ, 2005, с. 21–22.

вигнано ординських урядників і припинено сплату данини. У 1339 р. хан Узбек вислав військо, аби змусити місцевого князя платити данину та визнати себе васалом, як це було раніше. Місто витримало облогу, поки військова допомога Гедиміна не змусила татар відступити³¹. Також у Литві переходив від татар тверський князь Олександр. У 1341 р. ординське військо Товлубія знову почало облогу Смоленська, проте безрезультатно³².

У 1340 р. Юрій II помер. Звістка про це обумовила низку інших подій, що вплинули на долю та на майбутнє ординської влади на території сучасної України. Ця смерть заскочила сарайський двір зненацька – саме в той момент, коли держава була просто не готовою до активної політики на західних кордонах. Цим швидко скористався Гедимін і наступним правителем Руської держави став Любарт Гедимінович³³. Проте він не зміг здобути всю повноту влади, фактично правлячи лише Волиню. Натомість на Галичині утвердилося місцеве боярство на чолі з Дедьком³⁴. Водночас король Польщі Казимир III і Людовік Угорський мали на ці терени свої плани.

На початку весни 1340 р. угорський та польський монархи уклали угоду про розподіл руських (Галичина й Волинь) земель³⁵. Із цього моменту розпочалася війна за

³¹ Полное собрание русских летописей. Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские, с. 103.

³² Там же, с. 120.

³³ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.: Вып. I. Оттиск из «Университетских известий» 1878 г. Киев, 1878, с. 51, 89.

³⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. III: До року 1340, с. 60; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014, с. 381–389.

³⁵ Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004, s. 86–87.

спадщину Романовичів, яку в історіографії назвали «до-вгою», оскільки протистояння тривало майже півстоліття. У конфлікт були втягнуті практично всі сусідні країни, у тому числі й Золота Орда³⁶. Папа Бенедикт XII навіть оголошував у 1340 р. проти ординців хрестовий похід³⁷. У цій війні Любарт періодично користувався підтримкою своїх братів. Причому найактивнішим із них був батько Вітовта – Кейстут. Так, 1351 р. останній боронив Берестейщину, а потім на переговорах виступив у ролі заручника. У 1368 р. Кейстут напав на Мазовію, 1376 р. він очолив великий похід проти Польщі, його військо навіть перетнуло Віслу³⁸. У 1382 р. помер Людовік Угорський³⁹. Цим відразу скористався Любарт, котрий швидким нападом оволодів більшістю попередньо втрачених міст за винятком Белза й Холма. Ця його «реконкіста» фактично поклала кінець війні, наслідком якої став розкол Руського королівства на дві частини і дрейф Великого князівства Волинського до Великого князівства Литовського. На Галичині ще деякий час володарював Владислав Опольчик, який залежав від Угорщини⁴⁰, допоки 1387 р. за участі Вітовта цю землю не було остаточно приєднано на правах королівства до Польщі. Поява Вітовта на Галичині була викликана обіцянкою Ягайла полякам у допомозі проти угорців. Прихід литовсько-волинського війська на чолі з Вітовтом і

³⁶ Kronika Jana z Czarnkowa. Tłumaczenie / J. Żerbiło, oprac. tekstu i przyp. M. Kowalski. Kraków, 2006, s. 14–15.

³⁷ Mika N. Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia walskiego. Racibórz, 2002, s. 64.

³⁸ Гудаевичус Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г. Москва, 2005. Т. 1, с. 132–133, 139, 146.

³⁹ Про останні роки правління Людовіка Угорського див. докл.: Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludowika Wielkiego 1370–1382. Kraków, 359 s.

⁴⁰ Федорук А. Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 pp. // Colloquia Russica. Київ, 2012. Сер. I, т. 2, с. 121–131.

став головним чинником поразки угорців⁴¹. Таким чином, доля розпорядилася так, що саме Вітовтові судилося поставити крапку в конфлікті за частину руських земель, що тягнувся десятиріччями.

У 1362 р. сталася ще одна доленосна подія для України й Литви. Того року Ольгерд у ході літньої та осінньої кампаній вирвав з-під влади Золотої Орди Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля й розгромом татарського війська на Синій Воді восени закріпив свій успіх⁴². У цих князівствах він посадив правити своїх синів і племінників. Останні фактично були самостійними володарями, мали своє військо, карбували монету, проводили зовнішню політику тощо. Так, за нумізматичним матеріалом вплив київського Володимира Ольгердовича простежується по Дніпру принаймні до річок Псел, Верхня Ворскла, Остер, лівобережжя Сейму⁴³. Саме до цього князя восени 1380 р. прийшов син Мамаю, який стане засновником роду Глинських⁴⁴. У 1374 р. подільські Коріатовичі завдали поразки буджацьким татарам. Рогожський літописець про це повідомляв: «Ходиша Литва ратью на татарове, на Темиряза (Темеря), и бысть mezi ихъ бой велик»⁴⁵.

⁴¹ Nikodem J. Witold: Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430). Kraków, 2013, s. 109–110.

⁴² Черкас Б. Західні володіння..., с. 190–200.

⁴³ Хромов К.К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е гг. XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) // Международная научно-практическая конференция «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли», Киев, 26–27 мая 2005 г., с. 122–130.

⁴⁴ Черкас Б. Поход Токтамышша на Киевское княжество в 1380 г. // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения: Мат. круглого стола, проведённого в рамках Междунар. золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.). Казань, 2011, с. 167–170.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей. Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник, с. 106.

В іншому джерелі уточнювалося, що подільський князь розгромив «татар біля села, що зветься Влдици на Дністрі» (поблизу Білгорода)⁴⁶. В результаті Юрій із братами відсунули кордон свого князівства вперше серед Гедиміновичів до узбережжя Чорного моря з Білгородом-Дністровським включно⁴⁷. Ознаменуванням змін стало відбиття вторгнення Токтамиша восени 1380 р. силами Подільського й Київського князівств⁴⁸. Таким чином Володимир і брати Коріатовичі своєю діяльністю на півдні заклали фундамент майбутньої ординської політики Вітовта.

Для Великого князівства Литовського приєднання руських земель від Волині на заході до Чернігово-Сіверщини на сході мало велике значення. Це були доволі урбанізовані та розвинені економічно й політично регіони. Геополітична ситуація стосовно степового світу змінилася дзеркально. Відтепер майбутні українські землі ставали щитом і плацдармом для дальшого просування на південь і схід у бік чорноморської торгівлі, степових орд, італійських колоній, шляхів з Індії й Китаю.

⁴⁶ Федорук А. Воєнна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374–1377 рр., с. 122.

⁴⁷ Черкас Б. Західні володіння..., с. 201–202.

⁴⁸ Черкас Б. Поход Токтамыша..., с. 167–170.

Розділ 2

ПОДІЛЛЯ ЯК СХІДНИЙ ФОРПОСТ ЄВРОПИ

Особливості політичного устрою.

Подільська земля (Велике Поділля) як історико-географічна область сформувалася у складі Золотоординської держави впродовж останньої третини XIV ст. під назвою Улус Джучи. Середина XIV ст. була переломним моментом для регіону, який став ареною військово-політичного протистояння між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою. Переможцем у боротьбі за право володіти подільськими землями вийшла Литва, військо котрої у Синьоводській битві 1362 р. розгромило ординців¹. За літописною інформацією, на Поділлі «со князя великого Олгирдивим презволением и с помочию Литовской земли» утвердилася влада князів Коріатовичів². Саме це дозволило їм, на думку С. Полехова, завершити «звільнення Поділля від татарської влади [...] і за угодою з місцевою адміністрацією (отаманами) вокняжитися там»³. Водночас Я. Куртика датував початок

¹ Про цю подію див.: Черкас Б. Західні володіння..., с. 181–203. Також існує думка про можливу наявність якогось договору між великим князем литовським Ольгердом і фактичним правителем однієї з частин Золотої Орди Мамаєм, унаслідок якого литовський господар отримав контроль над містами й територією Поділля, Південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства (див.: Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005, с. 103).

² Супрасльська летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва, 1980, т. XXXV, с. 66.

³ Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь, 2014, № 2(56), с. 49.

перебування Коріатовичів у Подільській землі кінцем 1340-х рр., пов'язуючи цю подію з походом Казимира III 1349 р.⁴ Цю ж версію підтримав В. Михайловський, стверджуючи, що «співпраця (Коріатовичів – *Авт.*) з польським королем Казимиром III та Людовіком Угорським закріпила західний вектор політики князівства»⁵. Не заглиблюючись у дискусію щодо цього питання, безперечним є висновок про те, що на початку 1370-х рр. князі Коріатовичі ґрунтовно облаштувалися на теренах Поділля⁶. Відповідно, із цього часу можемо говорити про особливості політичного устрою та державно-правового статусу цього регіону.

Головною проблемою вирішення питання залишається, безумовно, обмежена кількість джерел. Один із перших документів, в яких Коріатовичі згадуються як господарі Подільської землі, це грамота Юрія й Олександра від 7 січня 1374 р.⁷ Залишивши відкритим питання щодо точного пожалування Кам'янецької маґдебургії, сконцентруємо увагу на тих положеннях

⁴ Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku // Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kuryka. Kraków, 2000, t. I, s. 13.

⁵ Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI ст. Київ, 2012, с. 75.

⁶ До часу приходу Коріатовичів ця територія як улус Курумиши перебувала у складі Золотої Орди. Відповідно, після 1362 р. на нього поширилася литовська влада. Однак після ліквідації правління Коріатовичів на початку 1390-х рр. частиною (з 1395 р так званий улус Хурмадая південніше Синіх Вод) почали управляти еміри з улусу Ногая. І тільки ярликом Токтамиша, уже за часів Вітовта, землі колишнього улусу Курумиши було остаточно передано під владу Литви (див.: Черкас Б. Західні володіння... с. 252–257).

⁷ Відзначимо, що вона збереглася в декількох списках і з різними датами. Найбільш докладно історію документа описано у: Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упор. Д. Ващук, М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009, с. 18–20. Водночас один із польськомовних списків ми виявили в Державному архіві Хмельницької обл. Саме на нього й посилатимемося у цій книзі.

грамоти, які мають безпосереднє відношення до окресленої проблеми. Про те, що Юрій та Олександр Коріатовичі були єдиними володарями Поділля, свідчить інтитуляція: «Му, Князь Jurgiey Kurijatowicz, Bożą miłością Książ u Hospodar Podolskiej ziemie, z Bratem swoim Kniaziem Alexandrem»⁸. Вони ж і виступали головними розпорядниками земельного фонду, надавши місту «a łanow dwieście u cztery daliśmy ku miastu, a między Mukszą u Bagowicą od Tarnawskiego Gosińca, las Odkorów, a ziemię tę aż do Dniestra daliśmy ku miastu te im łany niemierzac, u daliśmy rzeki brzegu Dniestra od uścia Mukszy aż do uścia Bahowicy. A wyższe krom tego daliśmy ku miastu Pastwy wygon od mieyskiej krynicy do Mukszy, a Mukszą na doł do kniezich win»⁹. Крім цього, одержувачам грамоти надавалися певні права в галузі судочинства: «A sądzić się im przed swym Prawem maią u swemi Raucami, a wojewodzie nietrzeba wstępować do tego niczego». У разі виникнення спору між княжим зем'янином або дворянином із міщанами, суд вершив воєвода з війтом і т. д.¹⁰ Цей невеликий епізод, пов'язаний із судочинством, для нас надзвичайно цікавий. По-перше, право на самоврядування (а у цьому випадку на деякі його елементи) жалувалося від імені верховної влади. По-друге, згадка «воєводи», який разом із війтом перебував на другому ступені судочинства після князя, говорить про те, що в містах від імені Коріатовичів управляли їхні намісники (тут – воєводи)¹¹. Це не було винятком

⁸ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХО), ф. 120, оп. 1, спр. 1631, арк. 20.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Князь займався винятково тими справами, покарання за якими передбачало позбавлення життя: «Aż będzie ktory bojarzyn albo sługa Kniazy, albo ziemianin uczynie jakie w mieście winę, a z tey winy godzi-enby byt smierci, mieszczanie niemaią go sądzić, ale maią go dać w Kniażą kazń na zamek, aby go sam Książ sądził». Він же, швидше за все, був і верховним суддею (див.: Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 1631, арк. 20).

того часу, а саме підкреслювало незалежність управління Кориатовичами своєю землею.

Аналогічна інтитуляція міститься й у наступних документах: 17 березня 1375 р.: «князь Литовский, князь Олександр Корьятович, Божьей милостью князь и господарь Подольской земли» підтверджував право на володіння млином церкви Божої Матері у м. Смотрич¹²; 2 квітня 1375 р.: «Wir Alexander von gotis genaden Herczog czu Podolien»¹³. Практично не змінилося формулювання інтитуляції і під час правління Костянтина й Федора Кориатовичів: «Wir Constantinus von gotis genaden Herczog czu Podolien»¹⁴; «Мы князь Костянтин Корятович і брат наш князь Федор Корятович Боже милости дедиचेве і hospodareve Podol'skoj zemli» (грамота від 19 вересня 1388 р.)¹⁵; «Мы, князь Федоръ Корьятович, Б(о)жьєю м(и)л(о)стю дедичь и господар Подольской земли» (грамота від 20 червня 1391 р.)¹⁶; «Мы князь Федор Кuryatowicz Bożą miłością князь і hospodar ziemie podolsiej» (грамота від 1 липня 1392 р.)¹⁷; «Мы, князь Федоръ Куриатовичъ, Божю м(и)л(о)стю кн(я)зь, господар Подолское земли» (грамота від 9 серпня 1392 р.)¹⁸.

¹² Розов В. Українські грамоти. Т. 1 (XIV і перша половина XV в.), Київ, 1928, с. 20.

¹³ «Ми, Олександр, Божою милістю господар Поділля» (див.: *Kodex dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506). Część pierwsza / Wydał i przypisami objaśnił dr. Franciszek Piekosiński. Kraków, 1879, s. 57).*

¹⁴ «Ми, Костянтин, Божою милістю господар Поділля» (див.: *Ibid., s. 74).*

¹⁵ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV w. // *Teki Krakowskie. Kraków, 1997, t. V, s. 170.*

¹⁶ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карьятовича 1391 г. // *Беларускі гістарычны агляд, 2001, т. 8, сш. 1/2, с. 133.*

¹⁷ *Źródła dziejowe, t. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1877, s. 21.*

¹⁸ Мікульскі Ю. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. // *Беларуская даўніна, 2014, вып. 1, с. 149.*

У зазначених документах Костянтина й Федора Коріатовичів також є згадка про існування уряду воєводи. Наприклад, у пожалуванні панові Немирі на замок Бакоту (19 вересня 1388 р.) читаємо: «А Nemira sam imeet свои ludi pakli budet Nemiryn človек а inogož pana drugij človек і budut nuty sud promežy себе sudity sja im pered svoimiž pany. Pakliby sami z pany того luda ne izmogli dopravity і dojdēt tot sud do naže albo do nažego voevody, togdy nam vina і s того luda»¹⁹. У підтвердному даруванні панові Гриньку (20 червня 1391 р.) князівським воєводам заборонялося втручатися у внутрішні справи («а лише того оу пана Гриньковы не надоб(е) нам ся вѣступати, ани нашим воєводам на его люди децког(о) слати») ²⁰. Аналогічний артикул присутній і у грамоті 1392 р., пожалуваній слuzі Пашку Васневичу: «А опроч того не уступатися в Пашковы люди некоторому воєводе кромя Пашка або его людей. А Пашко маєт нам с того служити ани воєводе посылати децкого на Пашковы люди, або его люде»²¹. Тобто Немиря, Гринько й Пашко отримали право судити своїх підданих. Відзначимо, що це не було чимось особливим. Більше того, така норма з середини XV ст. присутня вже у Волинській уставній грамоті²² та реально застосовувалася на Київщині в кінці XV ст.²³ Однак пожалування подібного права перебувало в компетенції верховного

¹⁹ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej..., s. 170.

²⁰ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятовіча..., с. 133–134.

²¹ Мікульскі Ю. Новая грамота князя Фёдора Коріатовича..., с. 149.

²² Vaščukas D. Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // Lietuvos istorijos metraštis. Vilnius, 2004, 2003/1, p. 71–79.

²³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007, p. 114.

господаря²⁴. Тому є всі підстави говорити про політико-правовий суверенітет Коріатовичів від центральної влади Великого князівства Литовського.

Також є всі підстави допускати незалежність Коріатовичів у питаннях зовнішньої політики. Головною проблемою залишалося близьке сусідство із Золотою Ордою²⁵, тому саме цей напрям був домінуючим упродовж усього їхнього правління. Князі зуміли «до кінця відстояти незалежність підвладного їм краю», тим більше, що боротьба з татарами велася переважно абсолютно самостійно, «на їхній власний страх і ризик», без залучення до неї інших литовсько-руських правителів²⁶. Ми майже не маємо прямих відомостей про участь Коріатовичів у воєнних акціях ВКЛ. Наприклад, у Никонівському літописі досить детально описано похід Ольгерда на Москву 1368 р., серед учасників котрого подільські князі відсутні: «А с нимъ брат его (Ольгерда – *Авт.*) Кестутей Гедименович, и сын Кестутіевъ Витовтъ, тогда еще младъ и неславень, и сынове Олгердовы, и вси князи Литовскіи²⁷, и князь великій Михайло Александровичъ Тверскій, и Смоленская рать»²⁸. Також немає згадки про Коріатовичів і в битві під Мстиславлем на Смоленщині 1387 р.: «И узреша

²⁴ Це стосується не тільки норми про підсудність підданих. Практично всі артикули, які присутні у грамоті 1374 р., після скасування наприкінці XIV ст. удільних князівств могли надаватися лише великими князями литовськими.

²⁵ Див. докл.: Черкас Б. Західні володіння. ..., с. 237–326.

²⁶ Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства, Санкт-Петербург, 1894., с. 357.

²⁷ Не виключено, що під це формулювання потрапляють і Коріатовичі. Однак, на наш погляд, це малоймовірно. З огляду на прямі родинні зв'язки з Ольгердом, за особистої присутності когось із Коріатовичів літописець просто не міг їх не вказати.

²⁸ Никоновская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1897, т. XI, с. 10.

Смолняне в поле стяги Литовскія рати. В первомъ же полце бе князь великій Скиргайло Олгердовичъ, а въ другомъ полку брат его князь Корибутъ Олгердовичъ, а въ третіємъ полку братъ ихъ князь Семен Лугвень Олгердович, а четвертый полкъ Витовтъ Кестутьевичъ со множествомъ, бесчисленными силами Литовскими»²⁹. У нашому розпорядженні є кілька згадок про участь Коріатовичів у спільних із литовськими князями воєнних експедиціях. Найперше, це битва на Синіх Водах. Однак при описі її вони позначені як ватажки новгородців³⁰, що ставить під сумнів присутність Коріатовичів на Поділлі до 1362 р. Друге повідомлення пов'язане зі звісткою Рогожського літописця про великий похід війська ВКЛ на татар 1374 р.: «Того же лета весенине ходили Литва на Татарове на Темеря, и бышетъ межи ихъ бой»³¹. Як бачимо, у цьому уривку взагалі немає відомостей про полководців. За версіями Б. Черкаса й А. Федорука, може йтися про ще більш масштабну битву, ніж Синьоводська, та, що найцікавіше, можливо навіть із тими самими тьмами³². Тому, з огляду на факт спільного кордону

²⁹ Там же, с. 91–92. У Віленському літописі в розповіді про цей похід згадується якийсь Костянтин: «И зъжалився великыи князь Скиргайло, поиде з братьєю своею, с великим князем Витовтом и с Костентином, и с Корибутом, и с Семеном и с Локвенем» (див.: Виленская летопись // ПСРЛ. Москва, 1980, т. XXXV, с. 88). Це саме ім'я, як й описаний епізод, зустрічаються в інших літописах. Однак більш точні відомості для його ідентифікації як Коріатовича відсутні.

³⁰ Черкас Б. Західні володіння..., с. 199.

³¹ Летописец Рогожский // ПСРЛ. Петроград, 1922, т. 15, с. 106.

³² Черкас Б. Західні володіння..., с. 201–202; Федорук А. «...Въсенѣ ходили Литва на татарове»: про битву коаліції князів Галичини і Поділлям з еміром «Темерем» у 1374 р. // V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі»: Тези доповідей, Кам'янець-Подільський, 13–16 вересня 2017 р. Київ; Кам'янець-Подільський, 2017, с. 17–21.

Поділля із Золотою Ордою, важко собі уявити, що ця воєнна експедиція могла обійтися без котрогось із Коріатовичів. У третій згадці йдеться про допомогу Любарту Гедиміновичу у заволодінні такими замками, як Кременець, Олеськ, Перемиль, Городль, Лопатин, Снятин у 1382 р.³³ Однак тут може мати місце звичайна сусідська або союзницька допомога.

Останній епізод прямо пов'язаний із можливою ленною присягою Олександра й Бориса Коріатовичів угорському королеві Людовіку в 1377 р., про що досить докладно писав Г. Ловмянський. На його думку, у тому році Подільське князівство разом з 11 містами було інкорпороване до складу Угорського королівства³⁴. Цю ідею підтримав і В. Михайловський, який пояснив відсутність Коріатовичів у походах литовських князів «Кейстута, Любарта, Ягайла, Вітовта на руські та польські землі аж до смерті Людовіка Угорського 1382 р.» саме їхньою ленною залежністю, а тому «були вірними присязі новому господарю»³⁵. Ще одним аргументом на користь версії про ленні взаємини Коріатовичів з угорським королем стала наявність на реверсі монети Костянтина Коріатовича герба правлячої в Угорщині династії Анжу³⁶. Однак, на нашу думку, це зовсім не означало інкорпорацію Поділля до складу Угорського королівства³⁷. Коріатовичі були повністю

³³ Tęgowski J. Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 r. // *Cracovia. Polonia. Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Kraków, 1995, s. 301–305.

³⁴ Łowmiański H. *Polityka Jagiellonów*. Poznań, 1999, s. 58.

³⁵ Михайловський В. *Еластична спільнота...*, с. 53.

³⁶ Погорілець О., Саввов Р. Монета Подільського князя Костянтина [Електронний ресурс] Режим доступу: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podilskogo-knyazyakostyantina.html

³⁷ Юридична та фактична сторони цього питання ще чекають свого дослідника.

самостійними як у питаннях внутрішньої, так і зовнішньої політики. Наприклад, Борис Коріатович брав безпосередню участь у переговорах про укладення польсько-литовської унії у Крево 1385 р.³⁸ Юрій Коріатович на кінець 1374 р. остаточно затвердив свою владу на території Східної Молдавії і всього Подністров'я. Однак після його швидкої смерті (кінець 1374 – початок 1375 рр.) «Подільське князівство втратило Молдавію, хоча і продовжувало утримувати Білгород, що супроводжувалося постійною конфронтацією з ординцями. Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну»³⁹.

Усі ці моменти свідчать, що Коріатовичі приділяли багато уваги обороні південно-західних кордонів держави та питанням формування власного війська. Більше того, саме їхня діяльність на ниві організації збройних сил Поділля й ефективна оборона краю стала однією з найвагоміших досягнень. За короткий час вони створили нове військо, здатне охороняти населені пункти, діяти на віддалених рубежах князівства.

Ядром збройних сил Поділля був княжий двір, який успадкував традиції давньоруської дружини. Це була багатофункціональна структура. Князівська рада виконувала роль штабу. До її складу входили родичі правителя, васальні князі, представники церкви. Окрім функції штабу, двір був постійним військом та особистою гвардією володаря. Польова армія формувалася за територіальним принципом. Кожна округа виступала в похід окремою тактичною одиницею. Основним ресурсом війська Подільського князівства стало місцеве службове населення, а також загони з литовсько-білоруських та українських володінь Гедиміновичів. Кожен власник земельного наділу згідно з наказом князя зобов'язувався вирушати на війну. Що заможнішою була

³⁸ Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь, 2014, № 1(55), с. 39.

³⁹ Черкас Б. Західні володіння..., с. 202.

особа, то більше вояків потрібно було надсилати до війська. Усі мобілізаційні повинності покладалися на шляхту, військових слуг і міщан. Існували загони найманців, котрі несли гарнізонну службу. На суміжних із Поділлям степових теренах Коріатовичі намагалися тримати союзних татарських князів, для чого використовувався спеціальний військовий податок «срібло на татар»⁴⁰.

Отже, особливістю політичного устрою Подільського князівства як форми організації державної влади стала цілковита самостійність Коріатовичів в управлінні регіоном. Це проявлялося, наприклад, у правовому полі, оскільки надавати певні права міщанам на самоврядування було винятковим правом верховних володарів. Крім цього, Коріатовичі, маючи власне військо, обороняли свої володіння від ворогів та проводили незалежну від Вільна зовнішню політику.

Економічний розвиток

Не менш важливими сферами діяльності Коріатовичів на території Поділля стала економічна політика та розбудова, зміцнення міст. Тут вони також досягли суверенітету від Вільна, зокрема в оподаткуванні. Припущення про існування щорічної виплати данини великокнязівському «господареві», як й обов'язок надавати військову допомогу, джерела прямо не підтверджують. За літописними відомостями, саме князі Коріатовичі «пришли в Подольскую землю, от татар, и боскакомъ выхода не почали давати»⁴¹. Водночас у грамоті Олександра Коріатовича від 1375 р. згадувалася якась данина татарам: «Иже то, штож коли вси земляне имуть давати дань оу татары, то серебро иміють тако же тии люди дати»⁴².

⁴⁰ Історія українського війська / Відейко М., Галушка А., Лободаєв В. [та ін.]; за ред. В. Павлова. Харків, 2016, с. 126–137.

⁴¹ Супрасльська летопись, с. 66.

⁴² Розов В. Українські грамоти..., с. 20.

Аналогічна постанова присутня й у жалуваних грамотах Федора Коріатовича Пашкові Васневичу та Немирі⁴³. Також невелика згадка про оплату «виходу» зафіксована в ярлику хана Токтамиша польському королю Владиславу II Ягайлу (20 травня 1393 р.): «Нынї послал есмь к вамь слуги наши Асана и Тулу Оужю то повідати вам, нашему брату, абы то відали вы, што межи твоєї землі, суть княжния, волости давали виходь Білої Орді, то намь наше дайте, а што будет вашєї державы под нами, а мы за то не стоим: вам ищите своєго, а мы вам дамо»⁴⁴. Таким чином податок, що збирався як данина татарам, міг реально існувати не тільки на теренах Подільської землі, а й усїєї держави загалом⁴⁵. Якщо це так, тоді відкритими залишаються питання: хто його збирав, наскільки князі Коріатовичі були залежні у цьому відношенні

⁴³ «А также, што коли маот вси земляне дань давати в татары, тое маот дати Пашковы люди» (див.: Мікульскі Ю. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича..., с. 149); «A takéž, štož koli vsi zemljane imut davaty dan' u Tatory, to srebro imjut daty Nemyrny lude» (див.: Tęgow-ski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej..., s. 170).

⁴⁴ Розов В. Українські грамоти..., с. 49. На думку Ф. Шабульда, у цитованому уривку Токтамиш звертається як мінімум до двох осіб: Владислава Ягайла та Вітовта, хоча вони в документі прямо не згадуються (див.: Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі?..., с. 110–111).

⁴⁵ Щоправда, згадки про данину татарам відсутні в документах за 1374 і 1391 рр. Також, згідно з дослідженням Ф. Шабульда, оподаткування на користь Золотої Орди могло існувати до початку там «Великої зам'ятні», тобто до 1360–1370-х рр. Тому Токтамиш своїм нагадуванням в ярлику намагався повернути ті політичні та економічні взаємини, які були характерні для відносин Улусу Джучи з Великим князівством Литовським і Польським королівством за правління останніх Батуїдів (див.: Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі?..., с. 112). Відповідно, напрошується висновок про те, що після зазначеного часу ніякої «даннини в татари» у прямому розумінні цих слів не було.

від центральної влади, чи існувало у принципі будь-яке оподаткування населення Поділля на користь великих князів литовських?

Єдиною зачіпкою для їх вирішення, на наш погляд, є згадки в пізніший час таких податків, як «татарщина», «ординщина». Однак економічні студії М. Довнара-Запольського говорять про те, що вони не мали прямого відношення до «данини татарам», згадані в документах Коріатовичів. Більше того, текстуальний аналіз деяких грамот привів дослідника до такого висновку: «Татарську данину не платили, але про повне звільнення від неї (про що йдеться в літописі – *Авт.*) ані князі, ані населення не були впевнені. Але раз князі (Коріатовичі – *Авт.*) звільнили Поділля від данини татарам, то це зовсім не означає, що населення перестало платити татарщину: вона тепер ішла у князівську скарбницю»⁴⁶. Також історик переконливо аргументував висновок «про відсутність спадкового зв'язку між старою татарською даниною та ординщиною, яка йшла на подарунки й упоминки кримському хану»⁴⁷. Схожої думки дотримувався також Ф. Леонтович. «”Данина в татари”, – писав він, – що згадується у грамотах Коріатовичів (1375 і 1392 рр.), також “tributum Thartharorum” грамот Свидригайла (1405 р.) означала не старий “ординський вихід”, але лише тимчасові збори з населення [...], котрі встановлювалися, головним чином, на випадок татарських набігів, на ремонт замків і винаймання солдатів, іноді навіть на викуп полонених, які часто в той період потрапляли в татарську неволю та ін.»⁴⁸. Таким чином, можемо припустити, що Коріатовичі були єдиними розпорядниками грошей, які

⁴⁶ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского....

⁴⁷ Там же, с. 701.

⁴⁸ Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права К., 1901, Т. 1, с. 700, с. 358–359.

надходили до скарбниці від так званої «данини в татари». Це, своєю чергою, говорить про їх економічну незалежність від центральної влади.

Економічну незалежність князів Коріатовичів підтверджує й факт карбування в 1370–1380-х рр. власної монети, так званого подільського півгроша⁴⁹. У цьому контексті варто відзначити, що саме зі входженням у другій половині XIV ст. українських земель до складу Великого князівства Литовського активізувався процес відновлення грошового карбування. Якщо до цього часу для забезпечення місцевих фінансових ринків практикувалися регулярні офіційні, проте анонімні, наслідування джучидських монет, то з середини століття монетний матеріал набув особливих «знаків власності». Поступово на монети вміщувалися легенди й геральдичні зображення/герби, які характеризували власне емітентів – господарів земель. Крім зазначеного карбування Коріатовичів відзначимо також київські денарії Володимира Ольгердовича (1360–1390-ті рр.)⁵⁰, сіверські монети Дмитра

⁴⁹ Погорілець О., Саввов Р. До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2004, вип. 13, с. 144–156; Погорілець О., Саввов Р. Чеканка монети в Подольском князстві во второй половине XIV в. // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Мінск, 2008, вып. 4, с. 114–120; Их же. Монета и счѣтная единица Подольского княжества князей Кориатовичей (вторая половина 14 в.) // Международная нумизматическая конференция: тезисы докладов. Вильнюс, 2012, с. 116–119.

⁵⁰ Котляр М.Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ, 1981, 240 с.; Kozubowski G. Monety księstwa Kijowskiego w XIV w. // Wiadomości Numizmatyczne, r. XXXVIII, 1994, z. 3–4 (149–150), s. 127–130; Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? // Історико-географічні дослідження в Україні. Київ, 2007, вип. 10, с. 358–375; Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Український історичний збірник. Київ, 2010, вип. 13, с. 22–43.

Корибута Ольгердовича (1370–1380-ті рр.)⁵¹ та волинські «пенязі» Федора Любартовича (1380–1390-ті рр.)⁵². Таким чином, власне карбування виступало одним з індикаторів незалежного політичного й економічного становища деяких руських земель, зокрема Подільської⁵³. Серед передумов цього явища слід зазначити, головним чином, особливості господарського розвитку, потреби ринку та еволюцію торгівлі, обумовлену географічним положенням регіону.

Правлячи на Поділлі, князі Коріатовичі чимало зробили для розбудови й укріплень міст та містечок. Про це досить переконливо написав літописець: «И на первое нашли себе твержю на реце на Смотричи, а в другом месте были черницы в горе, а в том месте наредили город Бакоту [...] И посекиши лес город муровали Каменец, и с того вси Подолски города уморовали и всю землю Подолскую осели»⁵⁴. Це свідчення

⁵¹ Хромова І. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я: Від наслідувань до офіційних емісій: Питання іконографії // Український історичний збірник. Київ, 2012, вип. 15, с. 229–237; Ї ж. Сіверське карбування другої половини XIV ст. // IV Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» (Кам'янець-Подільський, 16–19 вересня 2015 р.): Тези доповідей. Київ, 2015, с. 16–19.

⁵² Борейша Ю. Волинские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волинского государства. Минск, 2015, 270 с.

⁵³ Відзначимо також, що, згідно з сучасними дослідженнями, оформлення монет Коріатовичів «суто європейське, близьке по стилю до угорських монет XIV ст. [...] викарбувана досконаліше в технічному і художньому відношенні, порівняно з монетами, карбованими приблизно в той же час у Києві та Великому князівстві Литовському» (див.: Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина [Електронний ресурс]: https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podilskogo-knyazy-a-kostyantina.html).

⁵⁴ Супрасльская летопись, с. 66.

дає нам підстави припустити, що одними з перших збудовано замки у Смотричі, Бакоті, Кам'янці. На думку Ю. Сіцінського, «брати Коріятовичі, занявши Поділля, так поділили цю країну межі собою: Юрій взяв Кам'янець і його округу, Олександр – Смотрич з округою, Костянтин – Бакоту, давню столицю Пониззя, а Федір – Червоногородську округу»⁵⁵.

Першою резиденцією, найімовірніше, був Смотрич, а з 1370-х рр. центром Подільського князівства став Кам'янець, де, як свідчать сучасні археологічні дослідження, ще з кінця XII ст. існували оборонні укріплення як на території фортеці⁵⁶, так і на кам'яному острові⁵⁷. Це, власне, і полегшило князям розбудовувати місто загалом та систему оборонних споруд.

У новітніх студіях увагу фахівців найбільше прикуто до історії фортеці. Згідно з дослідженням Р. Майора, Кам'янецький замок у середині XIV – першій третині XV ст. мав шість мурованих башт. Три з них були на західному боці: Денна, Західна, Стара Рожанка. Саме вони формували давньоруський дитинець і з'єднувалися між собою кам'яними стінами. Усередині замкнутого периметру біля західного муру розташовувалася овальна башта-донжон. Ще дві – Чорна та Папська – стояли у східній частині замкового подвір'я. На відміну від напільної західної кам'яної частини фортеці, південна, північна і східна ділянки, за винятком двох мурованих башт, склалися з дубових заборол, розташованих на невисокому земляному валу. У східній та західній частинах замку існували дві брами – Стара Польна (Замкова) й Міська, ще одна в кам'яному дитинці. Усередині замку розміщувалися

⁵⁵ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви..., с. 51.

⁵⁶ Виногородська Л., Болтанюк П. Елементи фортифікації північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2012, с. 126–130.

⁵⁷ Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. Історія розвитку Вірменського бастиону // Там само, с. 152–157.

військові, адміністративні, господарські та сакральні споруди. Площа дитинця становила 600 кв. м, а замку у цілому – 6000 кв. м⁵⁸.

Самостійність і незалежність Коріатовичів не могли довго залишатися недоторканими. Мова йде про літописну звістку щодо походу на Поділля в 1393 р. (курсив наш – *Авт.*): «А в тые лета князь великий Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли, как же перед тым послушна была. И князь великийи пошел со всеми силами литовскими к Подолью. И то вслашал князь Федор Корятович, выбег с Подолской земли ко Угром»⁵⁹. Цей епізод із незначними змінами присутній і в інших літописах⁶⁰. Виняток становить тільки Слуцький список (курсив наш – *Авт.*): «А в тьи лета князь Витовт господарем стал на Литовской земли, и Подольская земля не хотела была послушна быти князя великого Витовта и Литовской земли, как же перед тым послушна не была»⁶¹. И князь великийи пошел со всеми силами литовскими к Подолью. И то услышав князь Федор Корьятович выбег с Подольской земли ко Угром»⁶².

⁵⁸ Майор Р. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV – першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. мат. VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2017, с. 162–169.

⁵⁹ Супрасльська летопись, с. 66.

⁶⁰ Летопись Красинского // ПСРЛ. Москва, 1980, т. XXXV, с. 139; Летопись Рачинского // Там же, с. 160; Ольшевская летопись // Там же, с. 186–187; Румянцевская летопись // Там же, с. 207.

⁶¹ На цю відмінність свого часу звернули увагу дослідники (див.: Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь, 2014, № 1(55), с. 36; Ліцкевіч А. «Аповесць пра Падолле»: суадносіны спісаў першай рэдакцыі верагоднасьць паведамлення пра князя Канстанціна Карыятавіча // Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського, Київ, 2015, т. III, с. 292).

⁶² Слуцкая летопись // ПСРЛ. Москва, 1980, т. XXXV, с. 74.

Літописні згадки підштовхують до запитання: була чи не була Подільська земля «в послушании» литовського великокнязівського двору? Іншими словами, чи існувала якась (політична, економічна, правова тощо) залежність Поділля від ВКЛ на момент воєнної акції 1393 р., що, власне, і визначало його державно-правовий статус?

У контексті згаданого епізоду відзначимо, що в історіографії існує думка про те, що цей похід очолював не Вітовт. Одним із перших його сформулював А. Прохаска, котрий стверджував, що керівником акції був король Владислав II Ягайло, а приводом стала ленна присяга Федора Коріатовича угорському королю⁶³. Цю версію, із деякими доповненнями, підтримує Я. Тенговський. На його думку, похід відбувся між 11 жовтня і 5 листопада 1394 р., а польський король мав до нього безпосереднє відношення⁶⁴. Якщо взяти до уваги той факт, що в нас немає документального підтвердження присяги Коріатовичів на вірність Владиславові Ягайлу, як це зробили інші удільні Гедиміновичі⁶⁵, і з огляду на наше припущення про незалежний статус Подільського князівства, то висновок про причини військової експедиції сюди зробити нескладно. І найбільш вигідна вона була саме Владиславу. Чи не тому 9 липня 1403 р. вже колишній князь Поділля Федір Коріатович («Nos Theodorus Coriatovicz Dei gratia quondam dux Podolie») обіцяв йому, а не Вітовтові, не виступати проти Королівства Польського, Литви, Поділля?⁶⁶ Як би там не було із зазначеним епізодом, єдине,

⁶³ Prochaska A. Podole lennem Korony 1352–1430 // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Kraków, 1895, ser. II, t. VII, s. 260, 262.

⁶⁴ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej... s. 164.

⁶⁵ Див.: Михайловський В. Еластична спільнота..., с. 58–59.

⁶⁶ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej..., s. 173.

що не викликає сумнівів, це припинення правління дому Коріатовичів на Поділлі після 1394 р. У цьому відношенні важко не погодитися з висновками Н. Молчановського: «Ми бачимо, що до цієї останньої події (ліквідація правління Коріатовичів на Поділлі – *Авт.*) про серйозні претензії Польщі або Угорщини на подільські околиці не могло бути й мови. Коріатовичі могли вступати у відносини з польськими та угорськими королями, могли шукати їхньої дружби, підтримки, заводили торговельні зв'язки й т. п., але саме Поділля, заселене переважно руським племенем, займало при Коріатовичах політично самостійне становище»⁶⁷. У результаті незалежний статус Подільського князівства було скасовано, а між Вітовтом та Ягайлом почалася боротьба за володіння цією територією. Це, своєю чергою, призвело до зміни як політичного статусу князівства, так і форми державного устрою всього ВКЛ.

Отже, на поприщі економічної та урбанізаційної діяльності Коріатовичі досягли чималих позитивних результатів. По-перше, вони проводили самостійну податкову політику, яка не залежала від віленського великокнязівського столу. По-друге, отримані кошти витрачали на розвиток регіону, посилення обороноздатності та піднесенню міст і містечок, вдало поєднуючи природний скельний рельєф з інженерними оборонними спорудами. Однією з причин цього успіху було вигідне географічне розташування Подільського князівства. Займаючи територію в межах впливу Дніпровської та Бузької торговельно-комунікаційних систем, Поділля у другій половині XIV ст. стало складовою Балто-Чорноморського торгово-економічного субрегіону Європи. Це визначило його стратегічний розвиток на декілька століть.

⁶⁷ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). Київ, 1885, с. 226–227.

Розділ 3

ІМПЕРСНІСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ВПЛИВІВ КНЯЗІВСТВ УКРАЇНИ-РУСИ

Після своєї галицької перемоги Вітовт повернувся на Волинь. Тут він уперше від регіонального суто литовського вийшов на рівень великокнязівського державного мужа. Одночасно сюди ж прибув Василій Дмитрович. Цей князь, головний спадкоємець московського столу, із 1384 р. перебував у заручниках у Золотій Орді у хана Токтамиша¹. У 1386 р. він, побоюючись за своє життя, покинув Сарай. Оскільки пряма дорога додому була надто небезпечною, князь подався у західному напрямку – «в Подільську землю, Волохи, до Петра воєводи»². Із Молдавії Василій Дмитрович через Волинь вирушив на Батьківщину. Під час зустрічей і перемовин із Вітовтом відбулися його заручини з донькою останнього Софією³. Таким чином литовський правитель саме в українських землях (можливо, це відбувалося в Луцьку) вперше почав налагоджувати зв'язки з іноземним державцем, чії

¹ Похлебкин В. Татары и Русь: 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на реке Сить до покорения Сибири). Москва, 2000, с. 64.

² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. С.Ф. Платонова // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. XI, Санкт-Петербург, 1897, с. 90; Фетищев С. Московская Русь после Дмитрия Донского: 1389–1395 гг. Москва, 2003, с. 77.

³ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, с. 90; Фетищев С. Московская Русь после Дмитрия Донского..., с. 77; Nikodem J. Witold. Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430), Kraków: Avalon, 2013, s. 119.

володіння знаходилися поза суто литовським прикордонням. Ці заручини багато у чому визначають майбутній вектор політики Кейстуовича, а хан Токтамиш, який став причиною появи Василя на Волині, у подальшому ще відіграє в долі Вітовта більш значущу роль.

На Волині відбувалися й інші цікаві процеси. Ягайло, дотримуючись своїх інтересів, здійснив у цьому князівстві зміну управління. Щоб ослабити позиції Федора Любартовича і прив'язати до себе Вітовта, він удався до сценарію, відпрацьованого раніше Скиргайлом у Троках та Полоцьку. Спочатку Ягайло 1386 р. вивів із-під влади Федора Любартовича місцевого князя Федора Острозького⁴. А роком пізніше віддав Вітовтові Луцьк, залишивши Федорові Володимир⁵. Причому формальною підставою, якою керувався Ягайло, стало те, що матір'ю Федора була не Анна, одруження з якою давало право Любартові на Волинь, а друга дружина Ягайлового дядька – ростовська княгиня Ольга-Агафія Костянтинівна⁶. Цей династично-родовий казус важливий тим, що сам Ягайло, як і його брат Скиргайло, були по материнській лінії прямими нащадками короля Данила. Отже, таким чином, той самий Вітовт теж не мав родових прав на руські князівства. Тож виходить, ніби Вітовт і тримав у своїх руках таке важливе місто з відповідною територією, як Луцьк, проте реальна влада князя була обмеженою. Єдине, на що міг сподіватися Вітовт – власні дипломатичні здібності. Він зміг перетягнути на свій бік частину волинської аристократії (наприклад, князя Юрія

⁴ Nikodem J. Witold..., s. 93.

⁵ Щодо проблеми тримання Вітовтом Луцька в 1380-х рр. див.: Nikodem J. Witold..., s. 93–96.

⁶ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999, s. 238; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006, с. 679.

Наримунтовича)⁷. Їх приєднання до оточення Вітовта одразу перетворювало його двір на державницький. І, що важливо, ця частина місцевого нобілітету підтримала Вітовта в його прагненні влади. Це було дуже важливим, оскільки руйнувало монополію Ягайла в Русі у протистоянні з двоюрідним братом. Адже багато у чому саме це було причиною успіхів останнього. Яскравим прикладом слугує перша сутичка Кейстута, батька Вітовта, із племінником, коли, здавалося б, дядько переміг. Проте князівства більшої частини Русі залишалися під управлінням синів Ольгерда, що дозволило Ягайлові Ольгердовичу завдати переможного контрудару. І розпочав цей наступ саме володар Новгород-Сіверського князівства Корибут⁸. Тепер, коли Вітовт відкрив новий етап протистояння за литовський престол, фронт боротьби з литовських земель поширився (завдяки Волині) на частину Великого князівства Литовського. Користуючись тим, що місцева великокнязівська система управління є державною (адже Руське королівство нещодавно розкололося), саме волинську канцелярію Вітовт зробив основною, за аналогією з Ягайлом, який покладався на коронну. Одним із рішень у цей час Вітовта як політика державного рівня стало надання привілею єврейській громаді Бреста.

У 1389 р. Вітовт знову відкрито виступив проти Ягайла. Почалася нова міжусобна війна. Руські полки воювали на обох сторонах конфлікту. Поки Вітовт діяв у Литві, його місцеві прибічники на Волині на чолі з белзьким князем Юрієм Наримунтовичем спробували чинити опір Ягайлові. Проте їхні дії виявилися невдалими⁹. На противагу їм інший волинський володар Федір Острозький боронив Вільно в період

⁷ Nikodem J. Witold..., s. 131.

⁸ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г., Москва, 2005, с. 156.

⁹ Там же, с. 176.

нападу Вітовта й тевтонців¹⁰. А сам Ягайло під час облоги використав заgonи київського князя Володимира та новгород-сіверського Корибута Ольгердовичів. Останній, згідно з хронікою, «один із королівських братів, грецької віри, князь Корибут Новгородський, прибув особисто й, вочевидь, привів із собою лицарів, і до того ж із відмінною зброєю та кіньми, більше, ніж будь-хто з литовських князів»¹¹. Фіналом війни, котра супроводжувалася кривавими подіями й загибеллю в тому числі Гедиміновичів, стала Острівська угода від 4 липня 1392 р. Ягайло визнавав Вітовта «верховним князем литовським», а той, своєю чергою, Ягайла – своїм сюзереном. Аби ще більше зберегти владу у Великому князівстві Литовському та звести владу Вітовта до регіональної, нехай і у столичних землях, Ягайло вдався до відпрацьованого сценарію. Згідно з угодою, Вітовтові поверталось Троцьке князівство, яке посідав Скиргайло¹². В обмін останній мав отримати Київське, а Вітовтові належало це забезпечити¹³. Проте на практиці для Скиргайла було спочатку в 1393 р. здобуте Поділля, а вже наступного року – Велике князівство Київське. Також, судячи з усього, він отримав ще володіння на Волині й Сіверщині¹⁴. Крім того, ще в тому 1393 р. Ягайло відібрав остаточно Волинь у Федора Любартовича під приводом переведення двоюрідного брата на Сіверщину¹⁵.

¹⁰ Nikodem J. Witold..., s. 135.

¹¹ Длугош Я. Грюнвальдская битва. Санкт-Петербург, 2007, с. 21–22.

¹² Русина О.В. Острівська угода 1392 // Енциклопедія історії України, т. 7: Мі – О. Київ, 2010, с. 678.

¹³ Там само.

¹⁴ Келембет С. Сіверські князі Наримунтовичі // Сіверянський літопис, 2011, вип. 2, с. 4–5.

¹⁵ Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович, князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський // Там само, 2018, вип. 6, с. 13–36.

Якими ж були підводні камені угоди та яке місце в ній відводилося Русі? Вже наголошувалося, що для Ягайла удільний устрій держави був зручним способом тримати реальні повноваження у своїх руках. Природа цього «секрету» Ольгердовича виходила ще з часів розподілу влади в державі між братами Ольгердом і Кейстутом. Як зауважив Е. Гудавічюс, великокнязівський домен розколовся на Віленське і Троцьке князівства, до яких долучались інші землі. Фактично було встановлено певну рівновагу¹⁶. Ольгерд мав дещо більше земель, а Кейстут зі своїх володінь виставляв краще військо, оскільки саме в нього були прикордонні полки, передусім із Троцького князівства, Жемайтії, Підляшшя¹⁷ (землі, що до недавня становили частину Руського королівства). Опосередковано під впливом Кейстута також перебував, імовірно, Любарт із волинцями. Принаймні в 1370 р. ці два брати спільно обороняли Волинь, а вже 1382 р. Любарт привів свої загони під Троки на допомогу Кейстуту¹⁸.

Політична ситуація почала кардинально змінюватися після 1362 р. Унаслідок просування Ольгерда українськими землями й погрому ординців на Синій Воді, його сини посіли престоли Київського та чернігово-сіверських князівств. Як наслідок, реальна сила Ольгерда значно збільшилася. Це яскраво проявилось вже за правління Ягайла, коли Кейстут затримав племінника. Достатньо було Корибуту зі, здавалося б, далекої Новгород-Сіверщини почати контрнаступ, як молодші Ольгердовичі швидко відновили владу¹⁹. Ці події показали, що крім формального визнання себе великим князем, ще потрібно було тримати під контролем значну частину

¹⁶ Гудавічюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г., с. 124.

¹⁷ Там же, с. 126.

¹⁸ Там же, с. 142, 158.

¹⁹ Там же, с. 156.

володінь. Тому в подальші роки, під час протистояння з Кейстутом і Вітовтом, Ягайло вдасться до цікавого кроку, признаючи свого брата Скиргайла на те чи інше князівство. Ба більше, останній так обмовить загибель Кейстута, що провину нерідко приписуватимуть саме Вітовтові²⁰. Відповідно, Ягайло часто мав певну політичну перевагу. Навіть тоді, коли поступився великокнязівським престолом Вітовту, він відразу запустив свій «старий сценарій». Що ж до України, то місцеві князівства за своїм статусом, автономністю, а фактично незалежністю якнайкраще підходили для того, аби посадити тут Скиргайла й таким чином нівелювати реальну владу Вітовта. До того ж Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина були в 1362 р. здобуті саме Ольгердом і місцеві родичі Ягайла – племінники та брати, фактично отримали свою владу з рук Ягайлового батька.

Таким чином у землях, якими володіли його брати і племінники (отримавши їх свого часу від Ольгерда), Ягайло поставив одного князя, котрому він довіряв, і який був ворогом Вітовта – Скиргайла. Вітовт, будучи очільником держави, змушений був цьому сприяти, а Ягайло, своєю чергою, усі біди покладав на свого двоюрідного брата. Навіть більше – завдяки політичним інтригам польського короля володар Литви ввійшов в історію як головний винуватець згону князів, що в подальшому взагалі проявилось як перетворення князівств на області. Як наслідок, після, здавалося б, успішного осадження Скиргайла на престоли руських князівств Ягайло міг уважати, що у Вітовта зв'язані руки. Адже тепер, хоч останній і стояв на чолі держави, проте Ягайло зберігав за собою титул великого князя, а Скиргайло (в реальності сам Ягайло) контролював руські князівства з їх політичними правами, статусами та військовими силами. Здавалося, політична ситуація для Ягайла стала цілком нормалізованою і

²⁰ Там же, с. 159.

прогнозованою. І в цей час у Києві помер Скиргайло. У Вітовта зібране військо й великий двір, в Ягайла – нічого та нікого. Вітовт скористався з ситуації, оперативно зайнявши Київ. Це, своєю чергою, викликало ланцюгову реакцію – під свою пряму владу Вітовт негайно забрав Чернігово-Сіверщину, Волинь. Фактично Ягайло своїми маніпуляціями зі Скиргайлом сам себе перехитрував. Причому Вітовт не лише взяв конкретно важливі й великі за площею території, але значно розширив свій двір саме за рахунок Гедиміновичів – більшість із представників роду приєдналися до Кейстутовича. Щодо Поділля, то там за дозволом Ягайла отаборився Спитко з Мельштина²¹. Кандидатура досить нейтральна, оскільки в 1385–1387 р. він вочевидь сприяв Вітовту²².

Те, що ще в 1392 р. здавалося недосяжним, за кілька років перетворилося на реальність. Вітовт, статус якого, особливо по відношенню до Ягайла, залишався вразливим, завдяки Києву, Чернігову й Луцьку фактично отримав легітимність як володар Русі та православної митрополії. Через нові володіння Вітовт здобув великі геополітичні можливості. З'явилася перспектива солідного економічного прибутку через межування зі шляхами східної «левантійської» торгівлі. Також Вітовт тримав у своїх руках добре організовані та споряджені збройні сили руських князівств²³. Здавалося, це все, про що правитель Литви міг мріяти. Проте доля підготувала йому новий «сюрприз». Сталася важлива подія, і від рішення Вітовта залежало, яким історичним шляхом піде далі не лише країна, а й Центрально-Східна Європа загалом. Весною – літом 1397 р. до Києва зі своїм двором прибув хан Токтамиш

²¹ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009, с. 67.

²² Nikodem J. Witold..., s. 109.

²³ Див.: Черкас Б. Степовий щит Литви: Українське військо Гедиміновичів XIV–XVI ст. Київ: Темпора, 2011, 121 с.

і попросив у Вітовта притулку, захисту та допомоги у здобутті престолу у волзькому Сараї ал-Джедід²⁴.

Сам факт того, що представник дому Джучидів (Чингізидів), які володарювали в Улусі Джучи, просить захисту і сприяння у сусідів, був доволі типовим. Навіть Токтамиш здобув престол у 1379–1380 рр. не без допомоги Тимура-Тамерлана, правителя Мавераннагру²⁵. Але те, що великий хан звернувся по допомогу до європейського правителя, на той час було справою нечуваною. Своїм проханням Токтамиш відкривав для Великого князівства Литовського браму у золотоординський світ, який охоплював Великий степ, що простягався до Середньої Азії й був частиною політичного життя Владимиро-Суздальського, Рязанського та інших князівств на півночі, османців на півдні, Мавераннагру на сході. Цей світ був містком до загадкового Китаю, куди якраз португальці почали шукати шлях в обхід Африки. Звісно, перспективи були привабливими з урахуванням ще й статусу самого Токтамиша, котрий фактично підносив Вітовта до свого рівня. Проте реальними були також і загрози. Участь у степових війнах та далеких походах приховувала у собі небезпеку. В попередні часи Золота Орда вже не раз переживала етапи усобиць, що тимчасово її ослаблювали. Але згодом черговий ординський правитель відновлював єдність держави. Можемо лише уявити, що думав Вітовт – людина, більша частина життя й діяльності котрої минули здебільшого на півночі. Адже позаду була понадсторічна історія війн з Ордою. Навіть за життя Вітовта у цих війнах загинули його родичі – двоюрідні брати Юрій та Олександр Коріатовичі²⁶.

²⁴ Черкас Б. Західні володіння..., с. 227.

²⁵ Щодо проблеми союзу Токтамиша й Тимура див.: Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003, с. 43–46.

²⁶ Черкас Б. Західні володіння..., с. 202, 204.

І він таки зробив вибір: Кейстутович прийняв Токтамиша та підписав із ним угоду про союз і допомогу.

Сам прихід Токтамиша під Київ, який в історичному часі виглядає як одномоментна акція, свідчив, що відбуваються процеси, які згодом стануть традицією в литовсько-ординських відносинах як щодо процедури, так і географії. Однією з причин, чому після посідання Токтамишем престолу у Золотій Орді загалом стосунки між ним і Великим князівством Литовським були мирними, став напрям вектору ординської політики. В 1380–1382 рр. хан повністю об'єднав державу. Було здійснено кілька воєнних виправ в її європейській частині – як проти своїх васалів, так і проти сусідів. Щодо Геди́миновичів, то ще восени 1380 р., під приводом переслідування одного з синів Мамає, військо Токтамиша атакувало спочатку Подільське князівство (внаслідок чого вочевидь і загинув Олександр Коріатович), а потім і південно-західні терени Київського. Кордон не змінився і втеча Васи́лія Дмитровича на Поділля, а вже далі через Молдавію на Волинь до Вітовта, чітко показала, де закінчувалася влада хана. Всі сили Токтамиш кинув на реформи, аби відновити країну після двадцятирічної міжусобиці. А вже відновивши, він швидко «забув», що саме Тимур допоміг йому здобути престол, і кинув виклик останньому. Відбулося кілька війн, під час яких Золота Орда, здобувши деякі успіхи, у результаті все ж зазнавала поразки. Причому кожного разу після чергової невдачі проти Токтамиша починалися заколоти, а одним з епіцентрів неспокою були улуси у західній частині – між Дніпром і Доном та на Кримському півострові. Воєнні дії відбувалися на Кавказі й у Середній Азії. Що важливо для Великого князівства Литовського, західні тумени завжди брали в них участь. Це забезпечувало кордон. Війна розпочалася в 1385 р. та з короткими перервами тривала до 1395 р.²⁷ Показовим фактом щодо

²⁷ Там само, с. 212–220.

ресурсів Золотої Орди стало те, що, попри поразки й утечу частини підданих за кордон, держава кожного разу знаходила можливість відновити свої сили та перейти в наступ – із цим у майбутньому вже доведеться зіткнутися самому Вітовтові. У квітні 1395 р. в генеральній битві на р. Терек військо Золотої Орди зазнало нищівної поразки²⁸. Причому Тамерлан цього разу вирішив повністю розгромити свого ворога. Для цього військо Мавераннагру здійснило спустошливий прохід теренами Улусу Джучи. Спочатку Тимур переслідував Токтамиша вздовж Волги, а потім розвернув частину сил і, очоливши їх, з'явився на Лівобережжі Дніпра, пройшов із півдня на північ, руйнуючи ординські поселення. Але, цікаво, він не зачепив кордонів Великого князівства Литовського та, досягнувши Десни, розвернув наступ на Велике князівство Московське в напрямку Калуги. На початку весни 1396 р. Тимур залишив золотоординські терени й вирушив додому²⁹. Відразу проти Токтамиша почалися заколоти. Хан, швидко переміщаючись зі своєю власною ордою, намагався опанувати ситуацію. Поступово він опинився на Криму, де під стінами Кафи весною 1397 р. його розгромив конкурент Тимур-Кутлук³⁰. Токтамишеві нічого не залишалось, як відступити на захід, до литовського кордону. Звідси він, згідно з літописною згадкою «согласясь з Вітовтом», перейшов Дніпро³¹. Отже спочатку мав місце обмін якщо не посольствами, то гінцями між правителями. Причому це, вочевидь, тривало від зими.

²⁸ Из «Книги побед» Шереф-ад-дина Йезди // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Москва-Ленинград, 1941, т. II, с. 176–178; Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960, с. 163.

²⁹ Черкас Б. Західні володіння..., с. 224.

³⁰ Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды..., с. 145; ПСРЛ. Т. XI, с. 167.

³¹ ПСРЛ. Т. VI: Софийские летописи, с. 130; Т. VIII, кн. 1: Продолжение летописи по Воскресенскому списку, с. 71; Т. XI, с. 167.

Недарма в лютому 1397 р. Вітовт відсилав до Києва додаткові військові сили³². Сам же Токтамиш з'явився під містом не раніше квітня. Прихід хана мав виглядати вражаюче, адже він прибув з усім своїм двором («остаточними своїми [...] з царицями своїми і два сина з ним»)³³. У Тевтонському ордені у квітні було відомо, що татари зміцнюють литовське військо³⁴. Таким чином, київські фортифікації на певний час забезпечили Токтамишу захист.

На середину 1397 р. більшу частину Золотої Орди контролювали Тимур-Кутлук та Едигей. Причому перший перебував переважно у західних улусах*. Він видавав тут ярлики й карбував монету – на старих штемпелях Токтамиша. Зонами кочування Тимур-Кутлука і його двору були землі неподалік від кордонів Великого князівства Литовського. Щоправда позиції цього хана-заколотника в Орді не були певними. Йому приписують фразу: «Боюся своїх, а не лише чужих»³⁵.

Того ж року почалися Вітовтові походи у степ. Стратегічні цілі союзників – Вітовта й Тохтамиша – вочевидь змінювались у процесі воєнних виправ. За що ж була ця боротьба, якою глибинною метою та бажанням керувався Вітовт і його як спільники, так і вороги? Головним призом мав бути контроль над транзитною торгівлею. Добре відомо

³² Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i treści opisał Ignacy Daniłowicz. Wilno, 1860, t. I, s. 308.

³³ ПСРЛ. Т. XI, с. 167.

³⁴ Skarbiec diplomatów papieżkich..., s. 310.

* Землі від Дону до Дунаю, так зване «крило Мувала».

³⁵ Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды..., с. 144; ПСРЛ. Т. XI, с. 172.

про існування Великого шовкового шляху – величезної торгівельної артерії, що з'єднувала Азію та Європу. Народи і країни, через які проходив цей шлях, перебували фактично у привілейованому економічному становищі. Водночас зміна маршруту одразу позначалася негативно на господарському розвитку тих, хто не був утягнутий у ці процеси. Саме поняття «шлях» умовне. Ішлося про напрямки й конкретні міста, зазвичай портові, через які йшов основний товаропотік. Це був не лише караванний напрямок пересування купецької валки, наприклад із Китаю та Індії до Європи, натомість ішлося про «товарну естафету» – маршрути, як правило, тягнулися до областей зі власним внутрішнім ринком. Отже Великий шовковий шлях був доволі складним і багатогранним торговельним світом. Частина його пролягала через землі України. Тут головні напрямки йшли таким чином: морем із Трапезунда чи суходолом через Кавказ товар потрапляв до кримських портів. Звідти знову ж таки морем і суходолом ішов на захід. Морем, позаяк функціонувало каботажне суднопластво, судна йшли вздовж берегів у Північному Причорномор'ї, заходячи у Дніпровсько-Бузький і Дністровський лимани, Дунай. Відповідно, порти Дашів, Хаджибей, Білгород-Дністровський, Кілія та інші слугували ланками цього маршруту. По суходолу каравани рушали степом через Перекоп до Дніпра, як правило в напрямку Тавані. Як через сам цей острів, так і вище й нижче нього існувала ціла система дніпровських переправ. Після цього шлях розділявся на три головних напрямки: берегом уздовж чи човнами по Дніпру на північ до Києва; Південним Бугом на Волинь і Галичину; до Дністра й далі вже в різні частини Європи. Аналогічна схема й у зворотному напрямку. Від середини XIII ст. завдяки політиці Золотої Орди руський відрізок шляху істотно поживався. Швидко розросталася Кафа. Це місто перетворилося на торговельну браму Європи. І якщо

в Балтійському регіоні у Великого князівства Литовського шанси мати у своїх руках узбережжя та можливість вести торгівлю з огляду на монополію Ганзи були доволі примарними, то на півдні якраз усі можливості для виходу у відповідні стратегічні пункти з їх подальшою експлуатацією були цілком реальними. Пізніше, у XVI ст., сучасник так описував рівень торгівлі через українські терени: «Купці, коли вони збирали до тисячі чоловік, були об'єднані в каравани з великою кількістю завантажених возів і верблюдів. При проходах через українські землі цих караванів із них були значні переваги для різних груп людей: збирачів податків, купців, чеканів, човнярів, корчмарів та інших». Водночас ані московські, ані татарські чи турецькі суб'єкти не скаржилися на це. Тому досить часто в київських будинках, крім різноманітних фруктів, меду, м'яса, риби, можна було знайти «шовк, дорогоцінне каміння, соболев й інше хутро, спеції»³⁶. Знаменно, що вже далеко після Вітовта саме його «митниці» збережуться в народних назвах. Сама ідея вийти до частини шовкового шляху й через нього отримати більш-менш прямий доступ до далекосхідних та азійських товарів підтримувалася Європою. Фактично спочатку Коріатовичі, а тепер Вітовт, торуючи путь до чорноморських портів і комунікацій, діяли по суті так само, як і португальці. Адже якраз у першій третині XV ст. піддані Жуана I захопили Сеуту (1415 р.), відкрили Мадейру (1419 р.) та Азорські острови (1427 р.).

Що стосується домовленостей між Вітовтом і Токтамишем, то, напевно, спочатку хан лише підтвердив відмову від Правобережжя та Чернігово-Сіверщини. Як наслідок, Вітовт почав підготовку до великої виправи на Причорномор'я в межиріччя Дніпра і Дністра. Поки що в тому ж 1397 р. Токтамиш, отримавши відпочинок і допомогу від Литви, вирушив

³⁶ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. Москва, 1994, с. 100.

у степ – на Крим, а потім під Азов. Спочатку йому сприяв успіх і до рук хана навіть потрапила якась орда. Він також устиг накарбувати у Криму певну кількість диргемів. Проте закріпитися не зміг і того ж року повернувся в Київську землю³⁷. Головними результатами цього походу стало, по-перше, розуміння, що без прямої військової допомоги з боку Великого князівства Литовського Токтамиш уже обійтися не може, а по-друге – саме до цієї виправи слід віднести появу в Литві караїмів і початок формування субетносу «литовських татар».

У 1398 р. Вітовт у супроводі Токтамиша на чолі значних сил рушив на південь до Чорного моря. На те, що з Вітовтом були не лише татари, а й війська Корони Польської (у першу чергу з Поділля та Галичини), натякають повідомлення тевтонців. У листах згадуються за 1398 р. угоди між польською адміністрацією й татарами³⁸.

Під час цього походу в гирлах річок було збудовано кілька фортець. На сьогодні відомо про замок Св. Яна на Дніпрі і два укріплення на Південному Бузі*. Щодо першого, то німецьке джерело прямо характеризувало його як «мурованийий»³⁹. Отже тут Вітовт застосував уже відпрацьовану у війнах із тевтонцями стратегію, а саме підготовку і сплавляння по річці будівельного матеріалу з тим, щоб у певному місці швидко звести укріплення. Місцеві фортифікаційні традиції теж урахувалися.

Сам характер виправи чітко свідчить, що Вітовт сприймав свою владу у степових регіонах як сталу. І будівництво

³⁷ Кротопов В.С. Военные традиции крымских караимов. Симферополь: Доля, 2004, с. 31; Черкас Б. Західні володіння..., с. 229.

³⁸ Skarbiec diplomatów papieżkich..., s. 312.

* Відкриття факту будівництва «бужських» фортець належить С. Полехову.

³⁹ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ: Наук. думка, 1987, с. 148.

таких фортець, як Св. Яна, було символом цієї влади. Точна локалізація замку до сьогодні викликає дискусії. Проблема в тому, що в подальші тридцять років протистояння на півдні, коли періодично Вітовтові доведеться то відступати, то знову з новими силами просуватися далі, литовський правитель вочевидь збудує не одне укріплення. На сьогодні маємо кілька досліджених археологічних пам'яток, кожна з яких тягнеться вздовж Дніпра через 20 км. Причому на цьому відрізку від річки Тягинка до острова Таванського була ціла низка головних переправ через Дніпро. Саме тут його долали як війська ординців, так і відбувалося кочування їхніх базарів і проходили торгівельні каравани. Північним об'єктом є «башта Вітовта», розташована на березі Каховського водосховища, на місці, де раніше була переправа. Локалізована ця споруда впритул до дамби водосховища в околицях населеного пункту Веселе. Саме ця башта слугувала митницею Великого князівства Литовського. У джерелах зазначалося, що мито, яке тут бралось з купців, ділилося порівну між литовськими й татарськими правителями. Наступна переправа знаходилася південніше, у гирла річки Бургунка. Вочевидь там теж були якісь укріплення, адже неподалік від однойменного села археологи фіксують культурний шар. Також біля річки Тягинка та населеного пункту з такою ж назвою відкрито фундаменти і залишки стін фортеці, яку за археологічним матеріалом відносять саме до часів Вітовта, і яку з певною долею припущення можна вважати саме замком Св. Яна. Розкопки відкрили величну споруду з трьома баштами. Інша справа, що сама форма й масштаб укріплення, котре складалося з маленької цитаделі та прилеглої до неї досить великої уфортифікованої території⁴⁰, говорить про її добудову згідно з реаліями вже 1420-х рр.

⁴⁰ Біляєва С.О. Археологічні дослідження городища та фортеці Тягин: деякі результати та завдання // Археологія і давня історія України, 2019, вип. 1 (30), с. 133–139.

Важливий також ще один момент: не слід сприймати виправу Вітовта 1398 р. як у необжиті земель. Насправді у цей час існувала чимала кількість поселень і «міст» ординців, тож регіон мав певне власне осіле населення. Так, по лівому берегу Дніпра вище за сучасну Каховку тягнеться цілий комплекс могильників і принаймні п'ять городищ золотоординських часів. Центральною частиною комплексу вважається могильник Мамай-Сурка. Розташований цей «пантеон» на Мамай-горі неподалік від с. Велика Знам'янка. Ця історична місцевість обіймає чотири кургани та городище пізньоскіфського часу. На вершинах валів і під курганами знайдено цеглу-сирець, залишки будівель часів Золотої Орди, а також монети ханів, передусім Абдуллаха – ставленика Мамаю, що правив за часів володарювання в Києві Володимира Ольгердовича. Цей комплекс поселень ординського періоду виник для охорони та забезпечення переправи через Дніпро. На сьогодні на могильнику відкрито вже до 1 тис. поховань. Більша частина культурного шару зникла під водами Каховського водосховища й лише Мамай-гора, яка домінує над місцевістю, слугує природним маяком і пам'ятником колишньої золотоординської величі. Ця гора входить до складу ландшафтного заказника місцевого значення «Урочище Мамай-гора». Далі по Дніпру, неподалік від пристані м. Кам'янка-Дніпровська, лежить історична місцевість Кам'янські Кучугури. Тут знайдено залишки будівель і жител з обпаленої цегли, цегли-сирцю, деревини, каміння, а також ординські монети й залишки чавунного виробництва. Неподалік від м. Василівка в місцевості Великі Кучугури археологи відкрили велике місто золотоординського часу. На площі понад 10 га знайдено чималу кількість артефактів та споруд, таких, як мечеть із мінаретом, лазня, багатокімнатний будинок та ін. Дослідники вважають, що це – столиця Мамаю Шехр-аль-Джедід. На схід від Дніпра, біля

с. Юрківка, виявлено ще одне городище, назване від місцевої річки Кінської – Кінськими Водами. Пам'ятка містить багатий культурний шар, тут відкрито залишки мечеті, будинків, в яких вапнякові плити прикрашені багатим орнаментом. Є підстави вважати, що саме у цьому місці стояли сім мечетей, описаних у різних джерелах XVI ст. Ближче до острова Хортиця, неподалік від гирла річки Конки, біля с. Веселянка зафіксовано золотоординське поселення. На його території знайдено добре оброблені кам'яні плити, чималу кількість квадратної цегли, є багато зразків гончарної поливної й неполивної кераміки, залишки кінської амуніції та ін. Виявлено також ординські монети, причому деякі визначені як чекан Кільдибека та Мухаммед-Булака (правили за часів Мамаю). Ці монети карбувалися у Дніпровсько-Донському межиріччі⁴¹.

Далі на північ на Дніпрі була природна перепона у вигляді семи порогів. Знизу їх підпирав острів Хортиця, а згори – гирло Самари. На Хортиці напередодні монголо-татарського вторгнення існувало місто Протолча, поряд з яким був однойменний брід через ріку. Археологи віднайшли це місто, де на сьогодні фіксується культурний шар XIV–XV ст.⁴² Головною особливістю острова були плавні в південній частині. Вище порогів у районі впадіння у Дніпро річки Самарь, у межах сучасного міста Дніпро, існувало кілька поселень на різних етапах історії. Так, у XIV ст. життя вирувало біля затоки Ігрень-Підкова. Тут знайдено чималу кількість

⁴¹ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 2008, с. 84–87; Книга Большому Чертежу / Подгот. К. Н. Сербиной. Москва; Ленинград, 1950, с. 110–111; Сльніков М. В. Золотоординські міста на території Запорізького краю. Б. м., б. д., с. 162–166; Його ж. Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008, с. 128–130.

⁴² Черкас Б. Західні володіння..., с. 53.

артефактів того часу. В XV ст. активність поступово перемістилася на лівий берег Самарі⁴³.

Ще північніше розташоване місто Кременчук, назва якого походить від тюркського слова «керменчик» – «мала або прикордонна фортеця». Воно контролювало переправу через Дніпро в районі гирла р. Псел та своєю назвою й місцезнаходженням позначало кордон між Великим князівством Литовським і Золотою Ордою після приходу Ольгерда та до початку походів у степ Вітовта. Згідно з джерелами й археологічними даними, за ординських часів тут існувало мінімум два поселення на лівому березі, причому в одному з них віднайдено залишки водогону⁴⁴.

Саме під час перебування Токтамиша у Великому князівстві Литовському сталася інша вагома подія – видача ханом ярлика Вітовту⁴⁵. Важливість цього документа в тому, що ним Токтамиш, як останній легітимний правитель Улусу Джучи,

⁴³ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв., с. 87; Шалобудов В. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008, с. 95.

⁴⁴ Вирський Д. «Окраїнне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011, с. 60.

⁴⁵ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ, 1929, № 2, с. 170–185; Шабильдо Ф. М. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (До постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005, с. 100–122; Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th – 18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden; Boston: Brill, 2011, 1165 p.; Черкас Б., Колодзейчик Д. Кримське ханство й Польсько-Литовська держава: Міжнародна дипломатія на європейській периферії (XV–XVIII ст.) // Український історичний журнал, 2014, № 1, с. 188–191.

юридично поступався землями на захід від Дніпра й Ворскли на користь Великого князівства Литовського, тобто по суті підтвердив уже наявний стан речей. Але значення саме цього акту поступово зростало за XV–XVI ст., ставши юридичною основою для договорів Литви (а потім і Речі Посполитої) із Золотою Ордою та її наступниками. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це було до битви на Ворсклі.

Тут слід зрозуміти ще один важливий момент. Як тлумачити спільні дії Токтамиша й Вітовта? Історик, досліджуючи ці події, потрапляє «в тенета» наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт і, відповідно, Велике князівство Литовське воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша опиняється у затінку литовського правителя. Але варто пам'ятати, що Токтамиш формально залишався законним ханом Улусу Джучи. Тож спільні дії його та Вітовта треба сприймати як союзні дії Орди й Литви проти заколотників у державі Джучидів. Саме цим можна пояснити ту кількість добровольців із Польщі, котрі стали під стяги Вітовта – своєрідним магнітом виступав статус Токтамиша.

Отримавши ярлик, Вітовт розпочав підготовку до наступу вглиб Золотої Орди. Фактично ця кампанія мала вигляд хрестового походу. В Київському князівстві відбувся збір військ Литви й татар, які визнавали владу Токтамиша. Також у війні мали взяти участь молдавські та подільські полки, добровольці з Польщі (400 вояків), загін тевтонських лицарів у 100 списів (разом зі слугами міг нараховувати кілька сотень). Із важкого озброєння військо мало артилерію, а також табір із «возів кованих». Літопис нараховує 50 князів. До цього слід додати 12 лицарів-братів Тевтонського ордену, правителя Поділля Спитка з Мельштина та Стефана I Молдавського зі своїми дворами і, зрозуміло, самих Вітовта

й Токтамиша⁴⁶. Тобто перед нами постає військо, цілком аристократичне за своєю суттю.

Улітку 1399 р. Тимур-Кутлук кочував у степу. Очевидно, у середній течії Сіверського Дінця, на що вказує маршрут, обраний Вітовтом. До того ж Тимур-Кутлук чекав на підхід Едигея із заволзькими ордами. Переміщення вздовж Сіверського Дінця давало татарам простір для маневру. Вітовт, закінчивши збір війська, у липні 1399 р. рушив із Києва «в поле Татарське далече»⁴⁷. Рух війська у степ суходолом, із відривом від Дніпра, чітко вказує на два моменти. По-перше, метою кампанії 1399 р. був не Крим, а принаймні Азов і задонський степ. Хоча не виключено й те, що правитель Великого князівства Литовського міг сподіватися дістатися Волги в районі сучасного Волгограда. Недарма літописці приписували Вітовту такі слова: «Підемо полонити землю Татарську, переможемо царя Темир-Кутлуя, візьмемо царство його [...] посадимо в Орді на царстві його царя Токтамиша й на Кафі, і на Азові, і на Криму, і на Азтаракані, і на Заяїцькій Орді, і на всьому примор'ї, і на Казані; і те буде все наше і цар наш»⁴⁸. Зрозуміло, що ці слова, швидше за все, є перебільшенням книжників XV ст., проте складеним на основі реальних планів Вітовта та його оточення. По-друге, рішуче й упевнене просування литовського війська вглиб степу показувало, що психологічно та фізично воно не сприймало цей факт як екстраординарний. Минулі кампанії мали збагатити

⁴⁶ Масан О. «Примара Поділля»: українські горизонти у зовнішній політиці німецького ордену в Пруссії у другій половині XIV – на початку XVI ст. // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. IX Всеукр. наук.-теор. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. Львів, 2005, с. 402–403; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского, с. 149.

⁴⁷ Черкас Б. Західні володіння..., с. 232.

⁴⁸ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург, 1897, т. XI, с. 172.

досвід вояків щодо відповідних дій. А якщо згадати, що левову долю полків виставили руські князівства та союзні татари, для яких ці терени були «рідною домівкою», то дніпровсько-волзькі рівнини перестають виглядати як «терра інкогніта». Також у цих районах, де мав пролягти шлях Вітовта, як і в Подніпров'ї, існувало чимало ординських міст та поселень, що змогли пережити Тимурове нашествя.

Передусім слід зауважити той факт, що кордон Великого князівства Литовського із Золотою Ордою на 1390-ті рр. тягнувся по Дніпру й далі по Десні та Сейму аж до Путивля. У районі Переяслава існувало Бусурманське городище (воно буде згадане у джерелах і після Вітовта, за правління в Києві Олелька Володимировича). У верхів'ях Сіверського Дінця розташовувалося Яголдаєве городище: «А от Ливен же до Оскола, до Еголдаева городища через Муравскую дорогу и через речку Опоньки ездю 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Осколу ездю верст с 40, а верховье осокольское у Муравской дороги»⁴⁹. Муравський шлях був головною сухопутною комунікацією з Криму в бік річки Ока. На південь по Сіверському Дінцю в районі сучасного м. Ізюм також існувало місто. В нижній течії Сіверського Дінця були розташовані Райгородське й Царине городища. І це лише ті поселення, що зафіксовані джерелами або археологами⁵⁰.

Вітовт із головними силами перейшов Дніпро в гирлі Сули. Ще у XVI ст. місцева традиція називала цю переправу й дорогу за нею Вітовтовою. 5 серпня 1399 р. він наблизився до р. Ворскла, у верхній її частині. Судячи з усього, ця річка, на якій відбувалися торгівельні операції, слугувала буферною зоною між Київським князівством та ординцями. На це

⁴⁹ Книга большому чертежу / подгот. Сербина К. Н, Москва-Ленинград, 1950, с. 111.

⁵⁰ Черкас Б. Західні володіння..., с. 311–326.

вказує розташування тут, згідно зі «Списком міст далеких і ближніх», найпівденнішого київського «града» Хотмишля⁵¹. Щоправда, джерела, які висвітлюють битву, не згадують цього міста, підкреслюючи, що події відбулися у відкритому степу. Хотмишль знаходився ближче до витоків Ворскли. Вітовт став табором на правому березі. Сюди ж незабаром підійшов і Тимур-Кутлук. Принаймні літописець подав звістку про його появу вже після прибуття литовського війська. Хан розпочав із Вітовтом перемовини. Причому правитель Великого князівства Литовського прямо вимагав визнання Тимур-Кутлуком зверхності Литви. В такому бажанні Вітовта на той момент уже не було нічого неординарного. За минулі роки його вищість визнав екс-хан Золотої Орди зі своїми дітьми та, судячи з усього, ще ряд Чингізидів. Сам же Тимур-Кутлук формально залежав від Тамерлана. Відповідно, говорячи: «Покорися й ти мені», Вітовт виходив зі вже наявної практики.

Тимур-Кутлук погодився на вимоги Вітовта, але запросив три дні, щоб дати остаточну згоду. Упродовж цього періоду він фактично утримував литовське військо, «посилав до Вітовта худоби багато, волів, овець». Перелік тварин прямо вказує, що хан кочував не тільки з військом, а й з усією ордою. Останнє на той час було типовим для степових володарів. Вочевидь Тимур-Кутлук або отримав повідомлення про підхід Едигея, або просто відтягував час до ухвалення важливого рішення. Так чи інакше, але поява темника з чисельним військом повністю змінила ситуацію. Едигей відразу взяв управління у свої руки. Вагання та невпевненість хана змусили його піти на переговори з Вітовтом, які, однак, завершилися безрезультатно. Після цього обидві сторони по-

⁵¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // Полное собрание русских летописей, Москва-Ленинград: «Издательство Академии Наук СССР», 1950, Том третий, с. 476.

чали готуватися до битви. Польська хроніка передає історію про суперечку, що відбулася між Спитком із Мельштина і шляхтичем Щуковським. Перший, мовляв, пропонував прийняти умови Едигея. А другий, звинувачуючи Спитка в боягузстві, наполягав на наступі⁵². У цьому сюжеті зафіксовано ті суперечки, які точилися серед Вітовтового оточення. Пропозиції Спитка відображали думки українських вояків, для яких степова війна була справою життя. Будучи свідками непостійності татар та їхніх усобиць, вони розуміли, що методом відтягування часу (як перед цим робив Тимур-Кутлук) можна сподіватися на розкол у лавах супротивника. Водночас табір був надійно укріплений. Щодо останнього, то, треба наголосити, використання в битві укріплень не було новиною для степовиків. Наприклад, у 1395 р. при воєнних діях на Північному Кавказі як Токтамиш, так і Тамерлан удавалися до подібного прийому⁵³. Новацією була зброя, що давала можливість використовувати табірні укріплення продуктивно. Натомість Щуковський уособлював думку європейського лицарства, яке тяжіло до відкритого бою благородною зброєю. Врешті-решт цей спір став прикладом ставлення у феодальному війську до нової зброї й техніки її використання (подібні суперечки мали місце в більшості європейських країн аж до XVI ст.).

Попри те, що польська хроніка фіксує факт схилання Вітовта на бік тих, хто бажав наступу, проте хід битви вказує на інше. Правитель Великого князівства Литовського спочатку все ще діяв, не залишаючи табору. 12 серпня Едигей розпочав атаку у центрі. З тих скупих описів події, що дійшли до нас, можна зробити такий висновок – темник

⁵² Długosz J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście* / Przekł. K. Meche-
rzyńskiego. Kraków, 1869, t. 4, ks. XI, s. 494–497.

⁵³ Из «Книги побед» Низам-ад-дина Шами // Сборник материа-
лов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2, с. 119, 176–177.

використав спочатку тактику Тамерлана, тобто через середину бойового порядку спробував зім'яти литовські полки, викликати паніку, тисняву та швидко захопити табір. Проте Вітовтове військо виявилось на висоті. Вже в першій атаці татари засипали стрілами супротивника. Литовці в боргу не залишилися. Хоча літописець критично описував дію вогнепальної зброї (гармат, пищалей), але пізніше зазначав, що стрільба з литовської сторони завдала чималої шкоди ворогові й не раз змушувала його до відступу. Після кількогоднього запеклого бою бойові порядки татар потіснилися, «почала перемагати литва князя Едигея Ординського». Тоді темник змінив тактику й, продовжуючи організований відступ, випустив орду Тимур-Кутлука на фланги війська Вітовта. З того, що ханові вдалося доволі швидко обійти литовські полки, видно, що Вітовт наступав на ворога необачно та зі своєю кіннотою й, можливо, частиною піхоти відірвався далеко від табору. Литовський полководець вочевидь спробував виправити ситуацію та намагався за допомогою частини військ зупинити Тимур-Кутлука. Саме після опису обходу хана літописець змальовує найдраматичніший за напруженням момент битви: «[...] і бисть брань люта і сеча зла зело». Джерела вказують на Токтамиша як на людину, котра перша почала тікати й відкрила фланг, на який накинувся Тимур-Кутлук. Утеча Токтамиша вирішила долю брані. Бойові порядки литовського війська зруйнувалися. Ординці швидко оволоділи табором, після чого переслідували втікачів до Києва. Вітовт теж рятувався втечею «в малій дружині». Втрати були чималими. Тільки князів, що полягли на полі бою, літописець називає 74, серед них Андрій і Дмитро Ольгердовичі, а також Спитко з Мельштина та інші: «Оскудевшу людми від Темир-Кутлкева побоїща в полі чистім [...] і була тоді скорбота велика і пустота людей в Литві». Щоправда, пізніше частина князів, що їх уважали загиблими,

знову зустрічатимуться у джерелах. Та й багатьом воякам, надто українцям і татарам, пощастило врятуватися, адже битва закінчилася під вечір і у сутінках можна було сховатися. Наприклад, із дванадцяти німецьких лицарів вижили троє (і це при тому, що вони були не місцевими).

Напря́м переслідування вказує не стільки на те, куди втікали вояки (люди, що рятуються, шукають у першу чергу безпечні місця подалі від ворога), скільки свідчить про подальший рух татар після битви. Едигей мав розуміти, що внаслідок перемоги в нього з'явилася можливість доволі легко оволодіти Києвом та іншими містами. Тим більше, як писали вже за 120 років литовські можновладці: «Київ – це ворота всьому панству, [...] славний і знаменитий замок»⁵⁴. Проте місцева фортеця встояла перед атаками ординців. Вочевидь, коли у джерелах ідеться про «всю силу литовську», що ходила в похід, то слід розуміти в першу чергу дружини князів та інших вельмож. Водночас частина місцевих вояків, у тому числі міські ополчення, очевидно для далекого походу у степ не залучалися. Саме тому залога київського замку змогла відбити ворожі приступи. До того ж далися ознаки оборонні заходи, здійснені в попередні роки. Невідомо, чи застосовували татари при штурмі захоплені гармати. Поки Тимур-Кутлук з Едигеем тримали в облозі Київ, їхні чамбули розійшлися по довколишніх землях, дійшовши навіть до Луцька – «багато міст поплениша, багато країн (у реальності князівств) повоеваша і пусто створивши». Нарешті татарські керманічі, розуміючи, що Київ їм не захопити, а без цього залишатися у ближніх степах небезпечно, почали відступ. Можна лише уявити кількість здобичі й полону, що переможці повели з собою. Один тільки Київ

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. Санкт-Петербург, 1847, т. II: 1506 по 1544 гг., с. 174.

дав відкupu 3 тис. рублів (із цієї суми на Печерський монастир припало 30 рублів) – величезні як на ті часи гроші⁵⁵.

Значення подій 1399 р. дуже важливе в історії як Золотої Орди, так і Великого князівства Литовського. Держава Джучидів, попри важкі втрати внаслідок Тамерланового погрому й міжусобної війни, спромоглася знайти сили, аби відбити вторгнення ззовні. При цьому неспроможність Тимур-Кутлука та Едигея захопити руські міста в умовах, коли основні сили литовського війська загинули або були розсіяні внаслідок поразки, яскраво показала, що терени на захід від Ворскли і Дніпра втрачені для Золотої Орди остаточно. Для Вітовта поразка на Ворсклі стала жорстоким уроком. Фактично вона знаменувала кінець його переможної від 1392 р. ходи. Вести політику та війну у степу за європейським сценарієм виявилось справою неефективною. Отже слід було виробляти нову стратегію, що починала впливати з самої логіки подій.

Поразка на Ворсклі продемонструвала вразливість європейської країни у відкритій війні проти степовиків. Водночас походи 1397–1398 рр. продемонстрували, що при вдалому використанні симбіозу як татарських, так і власних військ можна досягати чималого успіху. Адже не треба забувати, що

⁵⁵ Про воєнні дії 1399 р. див.: Симеоновская летопись // ПСРЛ. Т. 18, Санкт-Петербург, 1913, с. 143; Московский летописный свод конца XV в. // Там же. Т. 25, Москва; Ленинград, 1949, с. 229; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // Там же. Т. 16, Санкт-Петербург, 1889, с. 144–145; Львовская летопись // Там же. Т. 20, ч. 1, Санкт-Петербург, 1910, с. 219; Присёлков М.Д. Троицкая летопись. Москва; Ленинград, 1950, с. 450–451; Измайлов И. Битва на Ворскле 1399. Звёздный час эмира Идегея // Цейхгауз, 1993, вып. 3, с. 21–25, 31; Пресняков А.Е. Образование великорусского государства: Очерки по истории XIII–XV ст. Петроград, 1920, с. 86; Ляско-ронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. Санкт-Петербург, 1907, 122 с.

призами у війні мало стати унеможливлення повернення руських земель під владу Золотої Орди, встановлення протекторату над татарськими ордами й захоплення контролю над одним з основних відгалужень Великого шовкового шляху – «із варяг у греки» або «левантійським». Що ж стосується безпосередньо подій 1399 р., то в них литовське військо виступило як добре організована й озброєна сила. Її поразка була страшною, але завдяки оборонній політиці, що за останні тридцять років вели руські князі, усе ж не переросла у глобальну. Як показали події, більшість міст вистояли та вже через кілька років на Київщині й Поділлі кордон із боку степу продовжували контролювати Черкаси, Звенигород, Сокіл, Караул, Брацлав (чого, наприклад, не буде наприкінці XV ст.). Сам же Вітовт і не збирався припиняти активну військово-політичну діяльність як щодо Золотої Орди, так і на інших напрямках. Тут слід відзначити, що подальша історія відносин Великого князівства Литовського й Орди за часів Вітовта, перипетії війн і союзів при, здавалося б, широкому колі розробок до сьогодні залишає багато питань, чимало з яких свого часу сформував Ф. Шабульдо⁵⁶. Проте у цілому рівень наукових досліджень дає змогу реконструювати головні напрями діяльності Вітовта, виокремити конкретні події та визначити їх наслідки, значення.

Після поразки литовського війська і спустошення руських земель у 1399 р. можна було очікувати нового нападу. Проте він так і не відбувся. Наступного року помер Тимур-Кутлук. Едигей, що фактично виступав правителем Золотої Орди, швидко поставив ханом Шадібєка. На кілька років могутньому темникові вдалося повернути контроль над більшою частиною території Улусу Джучи. Відбулася стабілізація

⁵⁶ Шабульдо Ф. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. // Сучасність, 1996, № 5, с. 86–87.

господарської діяльності. В державі відновили роботу монетні двори. Проте основні економічні центри було зосереджено на периферії – Крим, Азак, Булгар тощо⁵⁷. Але спокійно правити все ж не судилося. Токтамиш закріпився у Сибіру, тож Едигей був змушений вести з ним війну до смерті ворога в 1406 р.⁵⁸ Тільки-но загинув Токтамиш, як проти темника виступив ним самим поставлений хан Шадібек⁵⁹. Але ще більшого клопоту доставили Токтамишевичі родичі, котрі, спираючись на допомогу Вітовта, періодично робили спроби заволодіти батьківським престолом. Ситуація погіршувалася ще й черговим спалахом чуми в деяких регіонах держави⁶⁰.

Хоча Токтамиш і поїхав від Вітовта, але частина його рідні залишилися в Литві. Відомо, що на початку XV ст. під Києвом зі своїми підданими мешкали троє його синів. Саме вони і стали Вітовтовими клієнтами у Золотій Орді. Розуміючи, що стратегія походів у степ своїм військом ризикована, Вітовт удався до війни нового типу. Він підтримував усіх супротивників Едигея, надавав їм притулок і допомогу. За таких умов темник змушений був більше захищатися від Вітовта, ніж нападати на його володіння. У цій стратегії основна роль відводилася руським князівствам, передусім Київському, куди прибували втікачі зі степу. Місцеве військо й фортеці надавали притулок татарам, захищаючи їх від переслідувачів. Тут хани приводили до ладу свої сили та за слушної нагоди знову вирушали у Великий степ. Руські полки супроводжували їх до кордону, а іноді й далі. Поступово серед місцевого

⁵⁷ Измайлов И. Идегей и его время // История татар: С древнейших времён. Казань, 2009, т. III: Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв., с. 717.

⁵⁸ Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды..., с. 148.

⁵⁹ Измайлов И. Идегей и его время, с. 718.

⁶⁰ Там же, с. 712.

населення усталилися військові повинності, пов'язані з такою діяльністю. Недарма вже після скасування князівства серед військового люду, що охороняв кордон, було поширеним виводити свої права від Вітовта⁶¹.

У перші роки XV ст. Вітовт допоміг одному з «київських» Токтамишевичів оволодіти Кримом. Звідти він робив напади на центральні улуси Золотої Орди. Завдяки наявності у Солхатській тьмі свого ставленика Вітовтові вдалося відновити контроль над Причорномор'ям. Це змусило Едигея організувати похід на півострів. Місцевий хан отаборився в Кафі й деякий час чинив опір. Проте розуміючи, що мешканці мають намір капітулювати, утік через море до Тамерлана. Що стосується Великого князівства Литовського, то джерела мовчать про якийсь великий похід татарських військ після «кримської кампанії». Скоріш за все справа закінчилася локальними нападами. Взагалі у приватних документах за цей час так чи інакше фігурувала татарська проблема. З цього можна зробити висновок, що мала війна не припинялася ні на рік. У степу часто ходили загони різноманітних мурз, князів, «царевичів», для яких основну роль відігравала здобич. Східні джерела цей період життя багатьох Джучидів характеризують словами «став козаком, був у козаках, жив козаком»⁶². Ми це бачимо на прикладі Рязані, про яку літописи згадують більш докладно. Там, наприклад, напади таких «вільних стрільців» відбувалися в 1400 і 1404 рр.⁶³ Крім цього, постійно слід було очікувати великого вторгнення

⁶¹ Промовистою є перша відома на сьогодні люстрація (фрагмент) Київської землі від 1471 р. (див.: *Lietuvos Metrika (1440–1498)*. Vilnius, 1998, kn. Nr 3 / Parengė L. Anužytė, A. Baliulis, p. 86–88).

⁶² Абдулгаффар Кырыми «Умдет Ал-Ахбар». Казань, 2018, кн. 2, с. 70–71, 77–78.

⁶³ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, Т. XI, с. 184, 191.

ординців. Красномовним прикладом щодо побоювань Вітовта стала історія з єпископом Антонієм Туровським. Його вороги, аби зганьбити владику в очах великого князя, розпустили чутки, начебто він закликає хана Шадібека до нападу на Київ і Волинь. І цього виявилось достатньо, щоб Антоній потрапив у немилість⁶⁴. Зрозуміло, що за таких умов руському населенню слід було бути насторожі, а місцевим військам – перебувати в постійній бойовій готовності.

У 1406 р. Едигей знову повернувся до європейського напрямку своєї політики. Аби ослабити Вітовта і його зятя Василія темник провокував московського князя виступити проти Литви. Причому обіцяв військову допомогу. Василій Дмитрович послухав ординців і навесні 1406 р. розпочав війну. Спочатку московські полки спробували захопити Серпейськ та Вязьму, але були відбиті. Щоправда, цю невдачу дещо згладив перехід на бік Василія кількох литовських можновладців зі своїми загонами. Вітовт організував напад у відповідь. Його вояки захопили Воротинськ і Козельськ⁶⁵. Нарешті обидва супротивники змогли виступити головними силами назустріч один одному. При цьому Василій, зібравши власні полки, ще й з'єднався з союзними татарами. Вороги зійшлися на річці Плаві біля Пашкова броду⁶⁶. Позиції обох сторін були доволі зручними для оборони. Тому ніхто не наважувався розпочати битву. Вітовт спробував за допомогою коротких нападів спровокувати московське військо наступати. Проте Василій не піддавався. Як наслідок противники,

⁶⁴ Там же, с. 192; Соловьёв М. История России с древнейших времён. Изд. 2. Санкт-Петербург, 1851, кн. 1, т. I–V; т. 4, гл. 3, с. 1253.

⁶⁵ Цемушаў В. На ўсходняй мяжы Вялікага княства Літоўскага (сярэдня XIV – першая палова XVI ст.). Смаленск: Інбелкульт, 2014, с. 57–58.

⁶⁶ Ермолинская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1910, т. 23, с. 140.

узявши річне перемир'я, розійшлися⁶⁷. Наступного 1407 р. у травні литовські полки захопили Одоев. Московити натомисть спалили Дмитровець⁶⁸. Після кількох локальних сутичок війська з великими князями на чолі зустрілися біля Вязьми. Але знову до битви так і не дійшло⁶⁹.

Відсутність татар пояснювалася якраз «ординською» політикою Вітовта. Ще навесні 1407 р. його клієнт Джелал-ад-Дін вирушив із Києва у степ та у червні розбив Шадібєка, захопивши Сарай. Його успіх багато у чому базувався на незгоді, що саме у цей час виникла між Шадібєком й Едигеєм⁷⁰. Але успіх був недовгим. Едигей за літо розбив військо Джелал-ад-Діна, змусивши того тікати спочатку в Болгарію (Волзьку), а потім до Великого князівства Литовського. Новим ханом став Булат (Пулад)⁷¹.

Такі успіхи давали Вітовтові надію 1408 р. на здобуття рішучої перемоги над Васи́лієм. Тим більше, що весною московське військо було втягнуте в рязанську усобицю, зазнавши там поразки. Литовський правитель зібрав усі свої сили, залучивши також поляків і німців. Проте в липні на службу до Васи́лія перейшов Свидригайло з більшістю сіверських князів та бояр⁷². Будучи здібним і хоробрим полководцем та маючи під рукою руські полки, що звикли до прикордонної війни,

⁶⁷ Kolankowski L. Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów. Warszawa, 1930, t. 1: 1377–1499, s. 85–87; Nikodem J. Witold..., s. 231–240.

⁶⁸ Ермолинская летопись. Т. 23, с. 141.

⁶⁹ Там же; Kolankowski L. Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów, s. 85–87; Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г., с. 212–213; Тарас А. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. Москва; Минск, 2006, с. 96–97.

⁷⁰ Измайлов И. Идегей и его время, с. 718.

⁷¹ Горский А. А. Москва и Орда, Москва, 2003, с. 127, 130.

⁷² Ермолинская летопись. Т. 23, с. 142.

цей нащадок Ольгерда завдав Вітовту потужних ударів. Щодо татар, то вони знову виставили військо на допомогу Василієві. Ординці спалили Брянськ⁷³. Крім того, кочовики доволі ефективно протидіяли фуражним командам Вітовта, через що його військо неабияк страждало. А під кінець кампанії вони ще й пошарпали тили литовських сил⁷⁴. 1 вересня Вітовт і Василій на чолі своїх військ зустрілися на річці Угрі. Простоявши доволі довго, обидва правителі уклали мир⁷⁵.

Едигей, дочекавшись, поки московський князь розпустить своє військо, та керуючись інформацією про шляхи, отриманою від татар, котрі служили у Василія, у грудні того ж 1408 р. всією ордою взяв в облогу Москву, піддавши край спустошенню⁷⁶. У цей час Вітовт, користуючись відсутністю у Сараї Едигея й більшої частини сил, послав туди з Києва Джелал-ад-Діна. Той швидко розбив Булата, оволодівши столицею держави. Отримавши про це повідомлення, Едигей узяв із Москви викуп у 3 тис. руб. і з великим полоном повернувся в Орду⁷⁷. Джелал-ад-Дін, пограбувавши край, як і раніше відступив під охорону київських фортець. Ще одним успіхом Вітовта стало приєднання до нього Свидригайла, котрий перед цим ще встиг повоювати з Едигеєм і повернувся, адже «від тих Едигеєвих татар утомився сильно». І темник нічого не зміг із цим удіяти.

На деякий час активність у східноєвропейському степу спала. Похід Джелал-ад-Діна знову розворушив антиедиге-

⁷³ Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1863, т. XV, с. 474.

⁷⁴ Długosz J. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. Kraków, 1868, t. 3, ks. IX–X, s. 537.

⁷⁵ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времён до 1569 г., с. 212–213; Тарас А. Войны Московской Руси..., с. 96–97.

⁷⁶ Горский А.А. Москва и Орда..., с. 127.

⁷⁷ Там же.

ївські процеси у Золотій Орді. Едигей із Булатом у черговий раз націлилися на Хорезм, а у Вітовта вся увага була прикута до війни з Тевтонським орденом. Що важливо, саме на час цієї війни Вітовту, можливо, першому литовському правителю, удалося зібрати всю військову силу, включаючи й татар – як своїх, так і союзних Джелал-ад-Діна⁷⁸. Це, своєю чергою, і призвело до Грюнвальдської перемоги. Характеризуючи дії Вітовта під час війн із Московською державою й тевтонцями, слід відзначити такий вагомий факт, як наявність у союзниках литовського правителя ординського хана, нехай ще не в повній мірі законного (хоча після Токтамиша всі хани мали лише відносну «легітимність»). Татари й раніше згадувались у війську Литви, проте тоді могло йтися або про окремих утікачів без ханського статусу. Особливо значимим це було в конфлікті з Москвою, адже завжди місцеві правителі як піддані Золотої Орди користувались її військовою підтримкою. І навіть під час війни 1406–1408 рр. на боці Василя I були такі хани, як Шадібек і Булат⁷⁹.

Здобувши перемогу проти одного давнього супротивника, Вітовт знову повернувся до іншого – Золотої Орди. Ситуація складалася доволі сприятливо. Булат у 1410 р. помер (або загинув), новим ханом став Тимур (син Тимур-Кутлука), котрий якраз наприкінці того року вступив у відкритий конфлікт з Едигеєм, тому більша частина військ хана перебувала у Середній Азії⁸⁰. Як наслідок, наприкінці 1410⁸¹ або початку 1411 р.⁸² Джелал-ад-Дін захопив Крим. Проте він не зміг

⁷⁸ Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989, s. 144–160.

⁷⁹ Nikodem J. Witold..., s. 232, 235.

⁸⁰ Измайлов И. Идегей и его время, с. 721.

⁸¹ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды, с. 186.

⁸² Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым 1399–1502 гг. Казань, 2018, с. 132.

закріпитись і змушений був повернутися до Литви під захист Вітовта⁸³. Політичний хаос в Орді наростав. Відповідно, Вітовт мав добру можливість таки посадити на престол Джучидів свою креатуру. В 1411 р. він готував новий, вочевидь більш масштабний похід Джелал-ад-Діна. Причому литовський правитель організував улітку в Києві з'їзд володарів, де, крім нього самого й Токтамишевича, були присутні Ягайло та Олександр Тверський⁸⁴. Вочевидь у 1411 р. могли відбутися низка походів із перемінним успіхом⁸⁵. На кінець року Джелал-ад-Дін таки оволодів батьківськими землями і став ханом⁸⁶. Фінал цієї війни драматично описано в пізнішій татарській традиції (щоправда, замість Тимура називався вже померлий Булат): «У цей час старший син покійного Токтамиш-хана – Джелаледдін-султан став козаком, почув про відхід Едигея у Хорезм [...] З усіма своїми воїнами-козаками вночі напав. [...] Полад-хан і Нуреддін урятувалися й були змушені бігти у сторону батька у Хорезм. Але Джелаледдін разом із Барин-Серай-бегом і Джіханбай-мірзою переслідували їх зі своїми військами. Війська, що вийшли на конях із берегів Волги, дійшли до знаменитої гори Кийан-аркаси, яка знаходиться поблизу Хорезма. Розігнавши їх усіх, захопили Полад-хана й Нуреддін-мурзу. Полада тут же вбили»⁸⁷.

Походи в ординські землі 1410–1411 р. мали винятково наступальний характер. Фактично Вітовт перейшов до повномасштабної зовнішньої політики без застережень. У тому ж 1411 р., користуючись своїм новим статусом, він змусив

⁸³ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды, с. 186.

⁸⁴ Długosz J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, s. 115–116; ПСРЛ. Т. XI, с. 215.

⁸⁵ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 136–138.

⁸⁶ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды, с. 187–188.

⁸⁷ Абдулгаффар Кырыми «Умдет Ал-Ахбар». Кн. 2, с. 70–71.

Ягайла повернути йому Поділля⁸⁸. Відомі на сьогодні імена деяких старост-намісників Подільської землі, котрі правили тут від імені Вітовта: Грановський, Петро Монткирдович, Гедигольд, Довгирд⁸⁹. Таким чином на південно-західному напрямку кордони Великого князівства Литовського вийшли до Придунав'я й чорноморського узбережжя в районі Дністра. На Поділлі та Волині Вітовт отримав досить економічно розвинений регіон – як зі внутрішнім ринком, так і з торговельними маршрутами.

Здобуття Джелал-ад-Діном ханського престолу стало непересічною подією. Адже вперше європейському монархові в особі Вітовта вдалося поставити на чолі Золотої Орди свого кандидата, чий шлях до влади повністю базувався саме на підтримці литовського правителя.

Переговори представників хана з Сигізмундом Люксембурзьким 1412 р. в Буді, що стали можливими завдяки протекції Ягайла, продемонстрували, як в Європі сприймали Золоту Орду – найперше як державу, що може виставити значне військо й виступити торговельним мостом на схід. Так, татарські послы від імені Джелал-ад-Діна обіцяли Сигізмундові допомогу проти ворогів. А король Угорщини, своєю чергою, повідомив про намір відправити до хана посольство, аби укласти угоду про торгівлю⁹⁰. Це посольство справді вирушило в дорогу та в 1412 р. досягло Криму⁹¹.

Активна військова діяльність Джелал-ад-Діна на теренах від степу до Прибалтики мала базуватися на сильному мобільному війську. Маємо цікавий опис та характеристику

⁸⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1993, т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 178.

⁸⁹ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви, с. 90.

⁹⁰ Автори вдячні С. Шаменкову за повідомлення про наявні ілюстрації.

⁹¹ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 138.

вояцтва хана, як і його персони загалом, з яким він проявив себе і в боротьбі за престол, і на грюнвальдських полях, від східного автора: «Згаданий хан виявився дуже сміливим падишахом. Однак був схильний до гніву та недалекоглядності. Ні до кого не благоволив, не чув своїх двоюрідних братів. Його оточували й охороняли лучники, богатирі тільки з чорних людей, одружених і неодружених [...] У нього було 2–3 тис. богатирів та лучників, вони воювали відважно»⁹².

Посівши ханський престол, Джелал-ад-Дін рушив на Хорезм, аби знищити Едигея. Відбулися бої, але без явного успіху з того чи іншого боку. Вітовт ставленник правив у Золотій Орді рік. За цей час він устиг видати ярлики Василю Московському й Олександрові Тверському.

Восени 1413 року Джелал-ад-Дін загинув від рук свого брата. За однією версією, винуватцем був Керим-Берди, за іншою – Кебек. У пізнішій східній історії так описували ці драматичні події: «[...] його брати мандрували козаками. Дізналися про те, що їхній старший брат став ханом, подякували Богові й усі прийшли до Джелаледдіна-хана. Так тривало деякий час [...] Потім його брати зневірилися через те, що не отримали належної уваги й подарунків. Брат на ім'я Кебек [...] образився та втік. Пішов до свого аталика, зібрав із різних місць деяку кількість військ, із 7–8 тис. людей напав на хана. [...] Навіть кажуть, що було вісім битв і загинуло багато воїнів. У результаті сторона Кебека розпалася. Однак у Джелаледдіна влучила стріла між ребрами. Після трьох місяців мук він помер»⁹³.

Вітовт швидко висунув кандидатуру нового хана, щодо імені якого в історіографії існують дискусії. Він напав на Керим-Берди і спочатку досягнув успіху. Невдовзі його противник зміг завдати контрудару. У наступній великій битві

⁹² Абдулгаффар Кырыми «Умдет Ал-Ахбар», с. 73.

⁹³ Там же.

військо Вітовтового хана було розбите, а сам він загинув. Проте переможець святкував недовго. Навесні 1414 р. Керим-Берди зіткнувся з іншим конкурентом – Кепеком, і був убитий⁹⁴. Поки в Орді вирувала усобиця, Вітовт міг спокійно утримувати кордон на узбережжі Чорного моря. Відомо, що 1415 р. Хаджибей існував як литовський замок і порт, звідки до Константинополя відправляли збіжжя⁹⁵.

У цей час Кепека зігнали з престолу Чекрі й Едигей. Вітовт, аби не допустити утвердження в Орді свого ворога, підготував похід на Волгу. Влітку 1415 р., можливо, відбулася зустріч його та хана⁹⁶. Ім'я останнього невідоме, проте вочевидь ішлося про Ерем-Берди. Цей Вітовт ставленик мав вирушити у супроводі загону литовських вояків. В тому ж році союзники досягли Волги й завдали поразки війську Чекрі. Ерем-Берди спромігся захопити на півроку Сарай. Наприкінці літа Едигей зібрав великі сили та змусив Ерем-Берди тікати і сховатися в Кафі. На цей раз темник вирішив завдати потужного удару безпосередньо по Великому князівству Литовському. Влітку 1416 р. Едигей і Чекрі з усією ордою вступили на Київщину під приводом того, що «великий імператор татар оголосив війну князю Вітовту», котрий «звів іншого хана проти нього»⁹⁷. Вітовт готувався до відсічі. Залоги фортець було підсилено найманими вояками. Так, у Києві згадувалися поляки. У самих землях відбувся набір до війська. Головні сили Едигей сконцентрував навколо Києва. Намагання гарнізону й мешканців оборонятися на посаді закінчилися поразкою. Ординці ввійшли в місто та більшу його частину знищили. Залишки

⁹⁴ Черкас Б. Ординська політика Великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського статуту // *Pirmasis Lietuvos statutas ir epocha*. Vilniaus, 2005, p. 232.

⁹⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IV, с. 316.

⁹⁶ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 140.

⁹⁷ Там же, с. 137.

захисників і населення сховалися у замку. Едигей здійснив декілька штурмів, пошкодив укріплення, але захопити фортецю так і не зміг. Провівши на Київщині майже місяць, темник відступив до своїх улусів⁹⁸. Успіх під Києвом сприймався на Заході як те, що Литва й Польща змогли «відбитися» (собор у Констанці). Проте Едигей не відступив далеко, натомість організував ще один похід. Вітовт проводив великі заходи, як писали сучасники, піднімаючи проти татар «усю свою землю». З пізніших грамот довідуємося, що східноподільська шляхта, наприклад, виступила під орудою Богдана Микулинського⁹⁹. Навіть уважалося, що Вітовт особисто вирушить назустріч ворогу. Крім того, до оборони залучались і союзні татари, які знайшли притулок у Великому князівстві Литовському. Проте наступ Едигея виявився більш потужним, ніж очікувалося. Військо Б. Микулинського було розбите, а сам він загинув у бою під Брацлавом, який (разом із сусідньою Вінницею) ординці захопили і спалили¹⁰⁰. Татарські чамбули прорвалися навіть на Волинь. Пізніше відбувся ще один напад, проте про його перебіг інформації немає. Що ж до союзників Вітовта, то німецьке джерело так описувало ті події: «[...] татари цілих три рази побували в їхній землі й бились один з одним; але ті з татар, що підпорядковуються князю Вітовту і тримаються його сторони, кожен раз програвали та втратили багато людей, а один татарський хан, який убив іншого, котрого ця частина знову оголосила володарем»¹⁰¹.

⁹⁸ Kolankowski L. Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów..., s. 127.

⁹⁹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 гг., собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868, № 28.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Kolankowski L. Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów..., s. 127. Докл. див.: Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 141–143.

Напад Едигея завдав чималих збитків. Багато міст і сіл було спалено. Причорномор'я у черговий раз втрачено. Коли 1421 р. французький посол Ж. де Лануа проїжджав уздовж узбережжя від Дністра до Дніпра, то він не побачив жодного міста чи замка, які існували б із попередніх часів¹⁰². Поразка, завдана татарами, на рік паралізувала активність Вітовта в регіоні. Проте й Едигей не мав можливостей для опанування європейської частини Улусу Джучи, адже проти нього виступили чергові конкуренти з числа Чингізидів. Тому темник намагався укласти мир із Вітовтом¹⁰³. Невідомо, чи погодився на це литовський князь (джерела повідомляють лише про приїзд посольства від Едигея). Але на початку 1419 р. Вітовт визнав ханом Кадир-Берди, надав йому чисельне військо й послав на Крим. Похід був успішним і литовський ставленник почав готуватися до нової виправи вглиб Золотої Орди. За той рік у Лівонії повідомляли, що «князь Вітовт помирився з татарськими ханами та уклав повний мир. Також великий хан татар надіслав йому дуже дружнього листа. Крім того, він відправив йому велику тварину, яка називається дромадером (верблюд – *Авт.*)»¹⁰⁴.

У 1420 р. Кадир-Берди з'явився на Волзі й захопив Сарай. Після цього, як колись Джелал-ад-Дін, він рушив далі, на столицю Едигея Сарайчик. Там, на берегах Яїка, відбулася битва, в якій обидва воєначальники загинули. Татарська хроніка так описує це масштабне протистояння: «Кадир-Берди став козаком, і вирушив у бік Криму, чи на місцевість під назвою Татартоб в околицях Кабартая, та оселився там. Прийшло

¹⁰² Брун Ф. Путешествия и посольства господина Жильбера де Лануа // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1853, т. 3, с. 440.

¹⁰³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле..., с. 292; Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 144–145.

¹⁰⁴ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 145.

багато беїв із верхівки таких племен, як ширін, барин, аргун, кипчак та ін. В один день вони сиділи й хан побачив, як одного маленького пса оточили великі собаки та почали гавкати, але жоден із них не підходив близько. Хан запитав: «Дивно, чому вони бояться цього маленького песика?». Йому відповіли, що той скажений, тому його бояться. Хан сказав: «Нам і вам через зраду й несправедливість соромно перед усіма. Людина на ім'я Едигей відірвала нас усіх від наших будинків та країни, дітей, родичів, дружин, і ми розгублено блукаємо. Але для сина так бродити соромно та, проявивши честь, замість того, щоб так блукати, краще, напавши на ворога, померти. Це є обов'язком для гідних людей, котрі себе поважають». Далі, зібравши військо, Кадир-Берди встиг переправитися через Волгу по кризі й напасти на Едигея»¹⁰⁵. Таким чином тривале протистояння Вітовта з Едигеєм таки закінчилося перемогою правителя Великого князівства Литовського.

Позаяк обидва ординські супротивники загинули, державою прокотилася чергова хвиля усобиць. У деякі роки в різних частинах Улусу Джучи могли правити до шести ханів¹⁰⁶. Такий стан речей унеможлилював повторення походу ординців, подібного до 1399 чи 1416 рр. Проте поява якихось «царевичів» і «князьків», котрі «ізгоном» проносилися сусідніми землями, була звичайним явищем. Наприкінці зими 1421 р. один із таких чамбулів напав на Київщину й Чернігівщину. Місцеві оборонці дали нападникам відсіч. Особливо відзначився чернігівський князь Свидригайло. Він перехопив частину ординців та завдав їм поразки, а тридцятьох знатних полонених відправив у дар Вітовтові¹⁰⁷. Що стосується Криму і Причорномор'я, то тут утвердилася литовська влада. При-

¹⁰⁵ Абдулгаффар Кырьми «Умдет Ал-Ахбар», с. 77–78.

¹⁰⁶ Kolankowski L. Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów..., s. 143.

¹⁰⁷ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., с. 292 (прим.).

наймні Ж. де Лануа занотував, що всі місцеві татари визнавали себе васалами Вітовта¹⁰⁸. Саме у цей час він повернувся до ідеї мати на морському узбережжі свої опорні пункти.

У 1421 р. за наказом Вітовта подільський староста Гедигольд збудував фортецю навпроти Білгорода на Дністрі. Цікаво, що за два роки до цього Вітовт видав заміж за молдавського воєводу Олександра I свою сестру Римгайлу. Гедигольд привів до гирла Дністра 12 тис. осіб і 4 тис. возів із будівельними матеріалами. Нове укріплення звели впродовж двох місяців¹⁰⁹. Ця подія не була першою спробою в десятиріччя боротьби Великого князівства Литовського за чорноморське узбережжя. Проте сюжет цікавий саме подробицями акції. Адже щодо попередніх років, то у кращому випадку джерела доносять до нас сам факт побудови чи існування фортеці. Саме тому треба більш детально оцінити дії Гедигольда. Ж. де Лануа, що залишив згадку про цей сюжет¹¹⁰, був доволі прискіпливим за родом своєї діяльності мандрівником. Утім, коли він перед появою в Білгороді гостював у подільського старости в Кам'янці-Подільському, то ніякої підготовки до походу не зауважив¹¹¹. І це попри те, що йшлося про тисячі людей, худоби (коней, можливо волів), возів. Отже операція готувалася таємно. Що, власне, було притаманне Вітовтові. По-друге, постає питання, чому матеріали доставлялися возами, а не річкою. Адже ще 1419 р. Зосима, подорожуючи з Брацлава до Білгорода, відзначив володіння литовського князя нижче середньої течії¹¹². Це означає, що Вітовт

¹⁰⁸ Брун Ф. Путешествия и посольства господина Жильбера де Лануа, с. 440, 442.

¹⁰⁹ Там же, с. 439.

¹¹⁰ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви, с. 105.

¹¹¹ Там само, с. 91.

¹¹² Хождение Зосимы в Царьград // Книга хождений: Записки русских путешественников XI–XV вв. Москва, 1984, с. 299.

використав робітників і вояків зі Східного Поділля й Київщини. І тут немає нічого дивного, позаяк населення саме цих земель перебувало під його владою з кінця минулого століття. До того ж, судячи з усього, сама процедура зведення фортеці далеко від метрополії була вже відпрацьованою. Це видно навіть за характером будівництва. Одна справа ставити укріплення десь «під боком», інша – вирушати за сотні кілометрів, везучи з собою все необхідне, від будматеріалів і провіанту до зброї та одягу. І тут постає ще одне питання: а як удалося провести це все через степ з його річками, ярами й іншими перепонами? Вочевидь на той момент від Київщини та Поділля до Чорного моря вже існувала розгалужена система шляхів і переправ. Недарма в пізніші часи у цих степах зустрічалися зруйновані мости, руїни будівель і назви як населених пунктів, так і місцевостей, пов'язаних з ім'ям Вітовта¹¹³.

У 1422 р. Вітовт відправив до Чехії, де вирував рух гуситів, велике військо (до 7 тис. вояків) на чолі з Сигізмундом-Корибутом. До того ж чимала частина (якщо не більшість) цього експедиційного корпусу походила саме з руських князівств. Дехто в подальшому залишиться у чеських землях, ставши кондотьєрами. Найвідомішим серед таких вояків був князь Фрідріх Острозький¹¹⁴. Того ж 1422 р. якісь ординці атакували польські володіння на українських землях. По Великому князівству Литовському такої інформації немає. Напрошується висновок, що напад здійснили буджацькі кочовики в напрямку Галичини. З опису Я. Длугоша не зовсім

¹¹³ Белецкая О. Имя великого князя литовского Витовта в названиях северо-восточного Причерноморья // Lietuvos Istorijos Studijos. Vilnius, 2018, t. 42, p. 7–28.

¹¹⁴ Рандин А.В. Гуситская эпоха в зеркале одной судьбы («русский гусит» князь Фридрих Острожский) // Запад – Восток: Науч.-практ. Ежегодник, 2009, вып. 2, с. 10–27; Grygiel J. Zygmunt Korybutowicz: Litowski książę w husyckich Czechach (ok. 1395 – wrzesień 1435). Kraków: Avalon, 2016, s. 66–67.

зрозуміло, що саме відбулося. Адже він занотував, одразу після опису спільного шикування на півночі військ Польщі (й Мазовії) та Литви, що татари напали на якісь польські підрозділи, проте були відбиті¹¹⁵. Це при тому, що Польща й Литва брали участь у так званій «Голубській війні» проти Тевтонського ордену¹¹⁶. Із пожалувань відомо, що частина руської шляхти теж перебувала в лавах королівського війська¹¹⁷.

Після загибелі Кадир-Берди Вітовт якнайшвидше висунув кандидатуру нового хана – Улуг-Мухаммеда. У період від 1421 до 1424 рр. цей Чингізид за військової допомоги Вітовта кілька разів захоплював Сарай, але змушений був повертатися до Києва. Саме в той час Вітовт писав папі Мартину V про чисельні напади татар¹¹⁸. На початку 1424 р. хан зміг знову оволодіти центральними улусами. Він відразу висловив Вітовтові вдячність і попросив укласти союз¹¹⁹. Щоправда вже за півроку Улуг-Мухаммед знову був змушений відступити до Великого князівства Литовського під тиском Худайдата¹²⁰. Що стосується останнього, то він наприкінці 1424 – у січні 1425 рр. прикочував до Одоевського князівства (тоді ще васального щодо Москви). Звідти спробував пограбувати Сіверщину, але місцеві полки вийшли назустріч і хан відступив на Рязанщину. Цей маневр не врятував Худайдата. Як писав Вітовт: «Тоді наші князі й бояри, і люди, які живуть на

¹¹⁵ Długosz J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. T.4, ks. XI–XII, s. 283.

¹¹⁶ Nikodem J. *Witold...*, s. 348–349.

¹¹⁷ Kurtyka J. *Repertorium podolskie: Dokumenty do 1430 r.* // *Rocznik Przemyski. Przemyśl*, 2004, t. XL, z. 4, № 155, s. 200.

¹¹⁸ Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.*, с. 292 (прим.).

¹¹⁹ Kolankowski L. *Dzieje W. ks. Litewskiego za Jagiełłonów...*, s. 142.

¹²⁰ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*, с. 199.

кордоні, зібралися та пішли за ханом, і, наздогнавши його, сточили битву в Рязанській землі, і виграла битву без великих втрат. А язичників було багато побито й узято в полон, знатних людей улан, які князівського роду, князів, вельмож і добрих (заможних) людей, так що сам (хан) утік із малою кількістю слуг, але його дружини та сестри, дружини інших князів були вбиті або захоплені в полон»¹²¹. Тоді ж Улуг-Мухаммед рушив із-під Києва на Крим й захопив його. Цікаво, що перед походом хан мав зустрітися з Вітовтом. Як стверджує літопис, татари, дізнавшись, що «славетний господар (Вітовт) близько є у граді Києві, і прийшовши самі, і поклонившись йому [...], подарунків багато принесли, і просили в нього царя, він же дав їм царя на ім'я Магнета (Мухаммеда)»¹²².

До 1427 р. цей хан уже контролював степ до Волги. Відомо, що Улуг-Мухаммед кожне літо чи зиму підкочовував до Дніпра й висилав до Великого князівства Литовського посольства для продовження союзної угоди. Наприклад, узимку 1425–1426 рр. він перебував у придніпровських улусах¹²³. У 1427 р. Вітовт писав в Орден, що «незлічена сила [людей] прибула в околиці Києва, до Помор'я [Причорномор'я] нашого та на Поділля. Знеохочені до війн, вони шукають спокою і прагнуть мешкати в нашій країні»¹²⁴.

Вплив Вітовта був настільки великим, що хан був змушений змиритися з посадженням від Литви у Криму окре-

¹²¹ Там же.

¹²² Волынская краткая летопись // ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские, с. 59.

¹²³ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды, с. 199–200; Зайцев И.В. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.). Москва, 2004, 217 с.

¹²⁴ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., с. 293.

мого правителя. Першим достеменно відомим ханом на півострові, або, як його називають у джерелах, «імператором Солхата», став Бек-Суфі. Причому він особисто знав Вітовта та був посаджений на місцевий престол саме ним. Справа в тому, що батьком Бек-Суфі доводився Таш-Тимур¹²⁵ – очільник крила Мувала на момент вторгнення Тамерлана¹²⁶. Цей Таш-Тимур утік до Великого князівства Литовського, де й заснував свій рід, з якого в майбутньому візьмуть початок Гіреї¹²⁷. Між іншим, те, що в Литві представники ординської аристократії чи навіть Чингізиди займалися родинними справами, було явищем типовим. Наприклад, 1416 р. якась «цариця» спеціально приїхала чи втекла зі степу до Великого князівства Литовського, аби народити у Троках сина¹²⁸. Наступним ханом став теж Таш-Тимурович – Девлет-Берди. Своєю політичною кар’єрою він також був зобов’язаний Вітовтові¹²⁹.

Ситуація, що склалася у Криму, дала змогу литовському правителю піти ще далі. У 1428–1429 рр. Вітовт навіть спробував установити контроль над Кафою. Посольства від нього до цього міста були типовим явищем. Так, раніше, у 1424 р., сюди приїздив посол на ім’я Семен. Цього ж разу Вітовт висунув ультиматум, аби кафінці вивісили на мурах його прапори та герби. Генуезький посол Батиста Джентіле дав обіцянку Вітовту виконати ці та інші (невідомі з документа) вимоги. Щоправда, влада Генуї не визнала обіцянок свого

¹²⁵ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 146–148.

¹²⁶ Черкас Б. Західні володіння..., с. 218–219.

¹²⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IV, с. 306–307.

¹²⁸ Гулевич В.П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев..., с. 141.

¹²⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IV, с. 308–309; Гайворонский О. Повелители двух материков: Крымские ханы и борьба за наследство Великой Орды. Киев, 2010, т. 1, с. 21–22.

представника. У 1430 р. до Вітовта було відправлено нового посла. Але дорогою його пограбував невідомий хан¹³⁰.

Це був апогей могутності й успішності ординської політики Вітовта. Його постать пізніше стала персоніфікацією початку, так би мовити, контрольною точкою політичної культури земель, які входили до складу Великого князівства Литовського. У міжнародних відносинах це більше стосувалося саме ординського вектора. Фактично в переговорах між Великим князівством Литовським і Кримським ханством Вітовт і Токтамиш уособлювали вихідну фазу в історії відносин. Промовистим видається сюжет за 1506 або 1507 рр., коли послы з Криму були присутні на врочистому прийомі у Сигізмунда Старого, де «припоминали стародавньыхъ господарей и великих князей *отъ Витолта* и далее, такежъ о такътамыша, Чжелен Адинья, Пер Бурди, Кебек, Керем Берди, Кадер Берды, Магъметъ»¹³¹.

Щодо правових відносин, посилення на «Вітовта» / «Вітольда» проходило «червоною лінією» при захисті своїх прав представниками ненобілітованих станів, у першу чергу слуг. Як-от уже в першій відомій нам люстрації українських земель (точніше, її фрагменті), а саме Київщини за 1471 (?) р.¹³², посилення на Вітовта постійні. Це відображало саме ті повинності, ту специфіку відносин серед нешляхетських верств населення за часів цього великого князя литовського, про які мовчать сучасні йому джерела. Так, на початку документа подається перелік дев'ятнадцяти сіл і селищ із кількістю

¹³⁰ Козубовский Г.А. К вопросу о гонуэско-татарских монетах с литовскими контрамарками // Сугдейский сборник, Киев-Судак, 2004, с. 164–168.

¹³¹ Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. Nr 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2011, p. 55.

¹³² Lietuvos Metrika (1440–1498). Kn. Nr 3 / Parengė L. Anužytė, A. Baliulis. Vilnius, 1998, p. 86–88.

мешканців та їх повинностями. При цьому Вітовт як засновник фігурував у тринадцяти з них: «На Росі. Село Терпсеєв. А в тому селі з отаманом п'ять слуг, а служба їх лише на війну ходити. А подимщину деї давали за *великого князя Вітовта* на третій рік»; «Село Цветков. А в тому селі отаман і дві людини, один слуга, а другий коланний. А за *великого князя Вітовта* подимщину давали на третій рік»¹³³; «Село Водотиїн. А в тому селі дев'ять слуг кіньми служать, на війну ходили, сіно косили, став сипали. Але те князь Семен на них новину ввів. А один слуга дев'ятий службу служить із давнини за *великого князя Вітовта*. Два караїмона меду [...] А болкуновщину давали на приїзд князя *великого Вітовта*»; «Село Скочищев. А в тому селі сім чоловік і отаман, а всі слуги, на війну ходять, і лови ходять. А подимщину на третій рік давали, а іншої ніякої служби не служили [...] А болкуновщину давали на приїзд *князю великому Вітовту*»; «Село Соколчо. А в тому селі двадцять чоловік, а всі слуги, на війну ходять, і в лови ходять, а подимщину давали за *великого князя Вітовта* на третій рік. [...] А болкуновщину давали на приїзд *князю великому Вітовту*»; «Село Головчин. А в тому селі шість чоловік, всі слуги, на війну ходять, в лови ходять, [...] а подимщину давали за *великого князя Вітовта* на третій рік, [...] а болкуновщину давали на приїзд *князю великому Вітовту*»; «Село Ходорково. А в тому селі сім чоловік, восьмий отаман, а всі слуги, на війну ходили, а подимщину давали за *великого князя Вітовта*»; «Село Почуйково. А в тому селі десять слуг, на війну ходили, а подимщину давали на третій рік, а болкуновщину давали на приїзд *князю великому Вітовту*»; «Село Ртищев. А в тому селі отаман і два слуги, на війну ходили, а подимщину давали на приїзд *великому князю Вітовту*»; «Село Іноходковці. А в тому селі отаман сам-третій і всі слуги, на війну ходили, а подимщину давали на третій рік, а

¹³³ Ibid., p. 86.

болкуновщину давали на приїзд князю великому Вітовту»; «Село Євдадьєв. А в тому селі шість чоловік, Овсій отаман, а всі слуги, на війну ходять, а подимщину давали за великого князя Вітовта на третій рік, а болкуновщину давали великому князю Вітовту на приїзд»¹³⁴; «Село Охремівці. А в тому селі чотири людини і п'ятий отаман, всі слуги, на війну ходять, а подимщину давали за великого князя Вітовта на третій рік»; «Село Антонов. А в тому селі дев'ять чоловік, а десятний отаман, а всі слуги на війну ходять; а подимщину давали за великого князя Вітовта на третій рік, а болкуновщину давали на приїзд великому князю Вітовту»¹³⁵.

Також цінне те, що Вітовт у цьому документі фігурував лише у прикордонних передстєпових поселеннях, які фактично знаходилися на місці колишньої Пороської лінії. Беручи до уваги той факт, що саме у цьому регіоні й саме з числа військових слуг (від кінця XV ст. панцерних, путніх, посольських, ординських, ясачних) почало формуватися українське козацтво, тож не дивно, що якраз запорожці з часом перейняли традицію виводити свої права від Вітовта. Причому ця традиція виявилася доволі сталою і протрималася аж до XVIII ст. Так, відповідно до документа, виявленого Т. Чухлібом у відділі рукописів бібліотеки Музею князів Чарторийських у Кракові, маємо повідомлення, де «згідно з оригіналом інструкції гетьмана Петра Дорошенка і Війська Запорозького до польського короля Міхала Корибути за 1670 р., вимагалось повернути стародавні «...Вольності Війська Запорозького, згідно з правами і привілеями великих княжат литовських від Гедиміна, Ольгерда, Вітольда, Свидригайла й інших, а королів їх милості польських Казимира, Яна Ольбрахта, Александра, Жигмунта Першого, Жигмунта Августа, Стефана, Жигмунта Третього, Владислава та недавнього короля його милості Яна

¹³⁴ Ibid., p. 87.

¹³⁵ Ibid., p. 88.

Казимира, у скарбцю військовому які були». Ці привілейні універсали королів Русі, великих литовських князів і польських королів для Війська Запорозького були вивезені до Польщі гетьманом Павлом Тетерею в 1665 р., де знаходяться й нині»¹³⁶. У 1705 р., коли відбувалося розмежування кордонів між Російською державою та Османською імперією, козаки показували неподалік Очакова камінь, на якому було написано ім'я Вітовта¹³⁷. І самі вони говорили, що «від короля Витулта туркам граница по Буг, старий Очаков, а водою конем поки копитом дістає»¹³⁸. По східних кордонах, які козацтво вважало своїми, подібних згадок у джерелах поки що не маємо. Проте цікаво подивитися на східні рубежі Великого князівства Литовського й руських князівств за часів правління Вітовта та інших Гедиміновичів, особливо Вітовтового правнука – Семена Олельковича. На сході вони йшли по р. Самарь до її верхів'їв і далі на Сіверський Донець. Традицію цього розмежування продовжило й козацтво, адже межі Слобідського козацького війська та Війська Запорізького теж проходили цими, уже добре протореними, напрямками. Тут слід відзначити, що порівняння сучасності та минувшини – справа доволі дискусійна. Окреме питання – загальний вектор політичної активності Вітовта. З одного боку, він охоплював усіх сусідів. Проте все ж велика євразійська імперія на сході (для XIV–XV ст. це була Золота Орда) ніколи не залишалася без уваги з боку литовського правителя. Адже лише країна такого типу може нести загрозу повного краху для європейських сусідів. При цьому еволюційна політика Вітовта по відношенню

¹³⁶ Висловлюємо вдячність Т. Чухлібу за презентований документ.

¹³⁷ Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упор. В. Мільчев. Запоріжжя, 2004, с. 47–48.

¹³⁸ Там само, с. 54.

до Орди продемонструвала, що відкрите протистояння, навіть попри первинні успіхи, не може дати позитивного результату. Велика країна, що простягнулася від Європи до Азії та мала сировинну економіку, здатна жертвувати населеними пунктами й мобілізувати нові військові ресурси, нехай і не так якісно озброєні, ніж європейські. Проте саме сировинний аспект робив імперію вразливою щодо європейської країни, у цьому випадку Великого князівства Литовського. Адже економічна модель останнього базувалася лише частково на сировині, але й багато у чому на ринку вже готових товарів. Також треба враховувати європейський світ із його потужним ринком. І, як наслідок, саме в Литовській державі впродовж тривалого протистояння виявлялося значно більше ресурсів для утримання війська, фортець, наявності сучасного озброєння й, головне, ведення активної дипломатичної роботи серед ординської верхівки. Тим більше, що в ті часи залежність населення євразійської імперії від кліматичних умов була доволі високою. Відповідно, через підкуп, різноманітну підтримку, установалення родинних зв'язків, гнучку релігійну політику Вітовт спромігся взяти під контроль практично всі князівства Рюриковичів на сході: Твер, Москву, Рязань, не враховуючи малих, а також утворити у складі Золотої Орди кілька союзозалежних територіальних анклавів. Причому деякі з них із часом перетворюються на окремі держави. Головне було зрозуміти правильність конкретних напрямків воєнних дій, а саме захоплення контрольних зон світової караванної торгівлі у східноєвропейських регіонах, вихід до морських портів і річкових переправ. Таким чином Вітовтові вдалося перетворити Велике князівство Литовське на державу «від моря до моря».

Розділ 4

РОЗВИТОК МІСТ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ ТА МІСЦЕВІ ТРАДИЦІЇ

Перебування українських земель, зокрема Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини та Сіверщини, у складі Великого князівства Литовського характеризувалося взаємозближенням і взаємодією народів у різних сферах організації соціуму. Це позначилося й на розвитку міст, який із другої половини XIII ст. певною мірою загальмувався внаслідок монгольського поневолення. Завдяки вмілому управлінню представників династії Гедиміновичів швидкими темпами будувалися потужні укріплення, які оснащувалися новітнім озброєнням, набувало поширення магдебурзьке право, а також відновлювалися величні храми давньоруської доби, що стало ознаками сталого розвитку. Усе це, безумовно, позначилося на матеріальній культурі міст і міщан.

Міська забудова та приватне житло

Процес формування території українських міст у кінці XIV – першій половині XV ст. проходив під впливом західноєвропейських традицій, які передбачали двоцентричне планування й управління. Головною спорудою вважався замок – резиденція володаря регіону (або великокнязівського намісника), що також мав основну оборонну функцію. Центральною частиною міста була ринкова площа, навколо якої розташовувались основні культові споруди, приватні будинки. Ключовою будівлею слугувала ратуша, яка до того ж виступала ознакою користування міщан (окремих громад) магдебурзьким правом. Така структура міської забудови, як показав на прикладі

Кам'янця-Подільського М. Петров, надзвичайно схожа з польськими містами Нова Весь, Піла, Будзун, чеськими – Раковник, Кнеджуб, Нові Кстржани та німецьким Мюльдорфом¹. За наявності різних етнічних громад (як правило в головних містах регіону) місто поділялося на окремі житлові квартали. У кожному з них, окрім приватних садиб, могли бути як храмові будівлі, так й адміністративні споруди на зразок ратуші (якщо громада користувалася самоврядними правами).

З огляду на постійні міські реконструкції, цілком природно, що на сьогоднішній день приватні житлові будинки кінця XIV – першої половини XV ст. на теренах України не збереглися. Водночас писемні свідчення XV–XVI ст. та археологічні розкопки останніх років дають можливість певною мірою реконструювати внутрішню міську забудову. Для прикладу, у Кам'янці-Подільському вперше житлові помешкання другої половини XIV ст. виявлено у східній частині Старого міста на вул. Зарванській, 7/1. Сенсаційним стало віднайдення приватного житла по вул. П'ятницькій, 12, неподалік від колишньої церкви. Досить цікавою виявилася конструкція споруди – так зване вальковане житло, оскільки воно будувалось із глиняних вальок. Розміри будинку становили 4–5х8,5 м. Він мав підвальне приміщення. Ще одну приватну житлову будівлю виявлено неподалік від Петропавлівської церкви (сучасна вул. Татарська, 17/1), яка за своєю побудовою відрізнялася від попередніх, відповідаючи каркасно-стовповій конструкції. При зведенні будинку в материкову породу вкопувалися вертикальні стовпи діаметром 25–30 см, які зовні обшивалися дошками, а потім обмашува-

¹ Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і роки XIV ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2009, т. I, с. 130.

лися глиною. Розміри житла становили 4x5–6 м. Будинок також мав напівпідвальний поверх, в якому додатково облаштувалася яма-холодня глибиною 4 м від сучасної поверхні².

Схожі технології використовувалися й на Східному Поділлі. У цьому відношенні цікаві результати археологічних досліджень городища XIV–XV ст. поблизу с. Сокільці (Гайсинський р-н, Вінницька обл.). Оборонні споруди та житла заглиблювалися в материк, а матеріалами для будівництва слугували деревина і глина. Житлово-господарські будівлі розташовувалися на західній стороні. Саме тут було віднайдено обгорілі рештки споруд, а також чимало предметів (замки, ключі, ножі, пряжки, елементи озброєння, точильні бруски з каменю, кістяні шила та ін.). Поряд розташовувалися приміщення-кліті розміром 4x4 м, які використовувалися під господарські потреби. Велика кількість обгорілої деревини свідчить про масивну пожежу в XV ст. Однак у наступному столітті городище відновилося³.

Житла каркасно-стовпової конструкції були популярними також на Волині (зокрема в Луцьку) та в усій лісостеповій зоні. Це традиційні прийоми житлобудування, що набули поширення у XII–XIII ст. Згідно з дослідженнями С. Терського, їх заглиблювали в материк не менше ніж на 1 м.

² Вазук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), К., 2018, Випуск 17, с. 375–398; Їх же. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (за матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1) // *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020, Кн. 1: Простори історії, с. 199–210.

³ Кучера М. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі // *Археологія*, 1965, Т. XIX, с. 204–207.

Бідніші споруди покривалися очеретом, а багатші – гонтом. Зустрічалися також дощаті підлоги на соснових переводинах (м. Звенигород). Із кінця XIV ст. набувала поширення черепиця зі світлої глини, яка використовувалася для накриття великих споруд⁴.

Писемні джерела пізнішого часу подають цікаві описи дерев'яних приватних будівель. Скажімо, люстрація 1552 р. зафіксувала оточення Кременецького замку: «Будованье перед замькомъ. А перед замькомъ будованье деревяное: светлица и з сенями, зо всимъ; а у тыле тое светлицы светлочька, а бровар; в немь котель у б ушатковъ и суд увесь; лазня деревяная; а пивъница мурованая. А под горою замьковою былъ дворець и еще стоит изба чорная, а кухня и стайня. И то все опалено»⁵. Більш детально описано житлові споруди в палаці Гнідава: «Будоване въ немъ: светлицы две по три сажъни, и комора к одной светлицы приоблена; а сеней промежку светлицъ нетъ; два струбы по половицы зрублены, то вже надгнило; погребы два; а клетей две. Все тое будованье вже старо, огнило. Кухнья стара з одное стороны вже ся ободрала; изтебка на дворцы, где гуси и куры садятъ, ставокъ под дворомъ засыпанный. Место сажавьки огороды – 2 под дворомъ засеяные: 1 маком, а другой огороднымъ насенемъ [...] А коло двора плотомъ огорожено лозовымъ, а ворота вже стары и не накрыты»⁶. У палаці Красне згадані «изба чорная, кухня плетеная з лозы глиною обьмазана; стайни две и з лозы плетенье. Подле избы

⁴ Терський С. Лучеськ Х–ХV ст., Львів, 2006, с. 115–119.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 389: Литовская Метрика, ед. хр. 563, л. 150 об.; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. 7, т. II: Акты о заселении Юго-Западной России / [предисл. М. Владимирский-Буданов]. Киев, 1890, с. 28.

⁶ РГАДА, ф. 389: Литовская Метрика, ед. хр. 563, л. 177–177 об.

чорное поветь з лозы жь плетена, што возы ставляють. Лазня»⁷.

Схожі споруди існували й на теренах Київщини. Скажімо, в Овручі перед замком із давніх будівель зафіксовані «изба чорная, и з сеньми»⁸. Також маємо інформацію про помешкання біля підніжжя Мозирського замку: «Тамъ же подле воротъ особливе на земъли у парькане домъ старый великий низкий, две светлицы: а сень у в одной светлицы мешкане есть; спод другою ся погребъ провалиль»⁹.

Друга половина XIV ст. принесла певні зміни у містобудування. Наприклад, у Луцьку почали використовувати цеглу. Це пов'язано, насамперед, із будівництвом Верхнього та Окольного замків, що підвищувало рівень безпеки міста. Із початком правління Вітовта цегляне будівництво поступово поширилося на центральну частину. Так, із найбільш небезпечного південного боку зводилися нові цегляні мури, поблизу яких оселялися вірмени, караїми, юдеї. У цьому відношенні цікаві декілька фактів. По-перше, використання цегли у XIV–XV ст. фіксується лише на Волині. По-друге, литовські археологи, застосовуючи геохімічні лабораторні методи, рентгено-флуоресцентний аналіз дослідили цеглу Луцького замку та порівняли її з цеглою Вільнюського кафедрального собору. Згідно з результатами, глина, з якої виготовлено будматеріали в Луцьку, мала місцеве походження. Схожість із цеглою Вільнюського собору виявлено тільки в одному хімічному елементі – кремнії (силіції). Наявність його може свідчити про взаємовплив будівельних технологій¹⁰.

⁷ Там же, л. 178.

⁸ Там же, л. 101.

⁹ Там же, л. 62 об.

¹⁰ Sarcevičius S., Taraškevičius R. Lucko pilies plytų geocheminiai tyrimai // Lietuvos Pilyų 2020. 7. Vilnius, 2020, p. 30–43; Народи об'єднані історією: Коріатовичі на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2018, с. 24.

Водночас в інших українських регіонах переважали архаїчні технології попереднього століття. Виняток становлять хіба що культові та оборонні споруди, які були дерев'яними на кам'яному фундаменті. Скажімо, у Кам'янці-Подільському наявність цегли для будівництва фіксується лише у середині XVI ст. І це при тому, що в 1420–1430-х рр. місто було одним із центрів гончарства всього Західного Поділля. Щоправда, окремі археологи припускали можливість кам'яного приватного будівництва. Так, досліджуючи м. Бакота, І. Винокур натрапив на залишки палацу. На його думку, він міг належати власнику міста Немирі, котрий отримав Бакоту 1388 р. від Костянтина та Федора Коріатовичів¹¹. У ході досліджень удалося розкрити всю площу споруди розміром 30х10 м. Залишки будівлі були датовані XIV–XV ст. Установлено, що палац мурований із тесаного каменю-вапняку на вапняковому розчині. Північна стіна споруди «врізана» в терасований схил гори, південна (фасадна) водночас мала невелику глибину залягання фундаменту – 0,6 м. При розкопках виявлено елементи декору (наличники, карнизи), плитку на підлозі, виготовлені з місцевого дністровського вапняку¹². Однак таке датування суто теоретичне, оскільки серед віднайдених предметів немає надійних хронологічних маркерів (фрагментів керамічних виробів, нумізматичного матеріалу, озброєння тощо)¹³.

¹¹ Див.: Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV w. // Teki Krakowskie. Kraków, 1997, t. V, s. 170.

¹² Винокур И. Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 году // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1965/30, 20 с.; Винокур И., Хотюн Г., Бойко Ю. Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 году // Науковий архів Інституту археології НАН України, 1963/29, 12 с.

¹³ Старенький І. Археологічні дослідження палацу XIV–XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, К.: Інститут історії України НАН України, 2019, Т. V, с. 87–96.

Отже, просторова локація проаналізованих українських міст наслідувала західноєвропейську традицію. Для будівництва традиційно використовувалася деревина та, залежно від регіону, цегла або камінь. Фундаментом, як правило, слугував материк. Археологічні розкопки зафіксували два типи приватних жител: вальковане й каркасно-стовпове.

Оборонне зодчество

На кінець XIV ст. на українських теренах зусиллями представників династії Гедиміновичів та місцевого населення було побудовано складну систему оборони державних кордонів у вигляді замків, фортець і різноманітних інженерних споруд (окремі башти, вали, рови й т. ін.). Це дало змогу на досить тривалий термін забезпечити Велике князівство Литовське від ворожих нападів.

Одним із найдавніших був замок у Луцьку, історія якого, згідно з твердженням П. Троневича, бере початок на рубежі X–XI ст.¹⁴ Однак саме цегляне укріплення, на думку литовських дослідників С. Сарцевічюса й Р. Тарашкевічюса, постало не раніше середини XIV ст., про що засвідчили результати спеціального аналізу цегли. В околицях Луцька існувало декілька майстерень з виготовлення цегли, а сировина (глина) була місцевого походження¹⁵. Таким чином, основні будівельні етапи пов'язані з династією Гедиміновичів, зокрема перший і другий – із литовським князем Любартом. Так, до 1370 р. було проведено масштабні реконструкції як замку, так й інших споруд. Над ровом перед в'їзною баштою збудовано підйомний міст. На початку 1370-х рр. зведено цегляну Стирову башту та частину північної оборонної стіни поблизу В'їздових воріт. Під кінець другого етапу, близько 1385 р., побудовано південний оборонний мур, між Стировою та Владичою баштами.

¹⁴ Троневич П. Луцький замок. Луцьк, 1998, с. 16.

¹⁵ Sarcevičius S., Taraškevičius R. Lucko pilies plytų geocheminiai tyrimai // Lietuvos Pilyys 2020. 7. Vilnius, 2020, p. 30–43.

Третій будівельний період припав на правління Вітовта. Луцьк, який інколи називали неофіційною південною столицею Литви, став улюбленою руською резиденцією литовського володаря. Тому фортифікації було зміцнено. Так, до початку XV ст. весь Верхній замок став цегляним. Домурували північну і східну стіни, на стику яких в один прийом побудовано Владичу башту. Як наслідок, за правління Вітовта луцький Верхній замок набув форми замкнутого кільця з трьома баштами. Крім цього, на його території продовжувала існувати церква Іоанна Богослова, а також було зведено князівський палац, який перебудували у середині XVI ст.¹⁶

Серед подільських твердинь найпотужнішою була Кам'янецька. Перші оборонні споруди, згідно з археологічними дослідженнями, існували ще у другій половині XII–XIII ст., що значно полегшило литовським правителям їх модернізацію. Внутрішнє укріплення замку складалося з мурованих башт – Денної, Західної й донжона, сполучених між собою кам'яними стінами. У кінці XIV ст. сформовано зовнішній периметр укріплень. Він складався зі згаданих вище башт, а також Старої Рожанки, Чорної й Папської. Якщо західна стіна ще з давньоруського часу була кам'яною, то нові – південна, північна, східна – становили собою насипані земляні вали з дерев'яними укріпленнями у вигляді заборол. У східній і західній частинах замку існували дві брами – Стара Пільна (Замкова) та Міська. Ще одна розташовувалася в кам'яному дитинці. На території замку розміщувалися військові, адміністративні, господарські, сакральні й житлові споруди, зведені, найімовірніше, із деревини. Площа дитинця становила 600 кв. м, а замку загалом – 6000 кв. м¹⁷.

¹⁶ Троневиц П. Луцький замок, с. 31–43.

¹⁷ Майор Р. Кам'янець-Подільський замок у середині XIV – першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат. VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2017, с. 162–169.

До системи укріплень Кам'янця входили також Вірменський бастион, Руська та Польська брами. Основу першого, як показали нещодавні археологічні розкопки, склали вали та рови кінця XII–XIII ст. Зокрема оборонний рів було вибито у скельній породі, він простягався із заходу на схід, мав глибину 1,0–1,3 м й ширину до 6 м. Вал становив собою земляний насип завширшки 6,5 м та заввишки до 0,8 м. Зовні був скріплений дерев'яними балками. Зі внутрішнього боку існували «ізбища», які служили сховищем і місцем зберігання продовольства, зброї, спорядження. Над ними могло існувати бойове підмостя. У другій половині XIV – першій третині XV ст. бастион модернізувався. Цілком можливо, що разом з оборонним комплексом Старого замку він складав одне дводільне укріплення, сполучене Замковим мостом. Таке поєднання видається цілком логічним, оскільки значно посилювало захист головного в'їзду до міста¹⁸.

Комплекс Польської брами (Porta Polonica або Porta Lethica) збудовано в північно-західній частині Кам'янця. У другій половині XIV–XV ст. він був одним із трьох, що захищали острівну частину¹⁹. Цікаво, що саме цим шляхом до міста ввозили пошту²⁰. Південний оборонний вузол отримав назву Руської брами (Porta Ruthenica), через яку можна було потрапити до вірменського кварталу міста. Про наявність укріплень у кінці XIV ст. засвідчили віднайдені під час археологічних

¹⁸ Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. Історії розвитку Вірменського бастиону // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: Зб. мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2012, с. 152–157.

¹⁹ Докл. див.: Пламєницька О. *Castrum Camenecensis*: Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський, 2012, с. 279–309.

²⁰ Майор Р., Старенький І., Хоптяр А. Кам'янець-Подільський: погляд у минуле: Туристичний путівник / Вид. 2-ге, випр. та доп. Кам'янець-Подільський, 2017, с. 17.

розкопок у 2018 р. різноманітні предмети²¹. Озброєна сторожа охороняла брід через р. Смотрич.

Важливим укріпленням на Поділлі був також Меджибізький замок. Згідно з археологічними даними, його збудовано на місці давньоруської дерев'яно-земляної фортифікації²². План замку литовського періоду – це неправильний чотирикутник, що звужується біля гирла річки Бужок. Таке планування зумовлено характеристиками місцевого рельєфу. Товщина замкових мурів у другій половині XIV – першій третині XV ст. становила 1,8 м. Оборонні стіни мали бійниці прямокутної форми. Первісне ядро укріплення давньоруського часу ввійшло до ансамблю нового замку²³. На його території існує кам'яна церква, яку збудовано, імовірно, на місці середньовічного дерев'яного костелу²⁴.

Ключовим місцем системи укріплень на р. Збруч був замок у Скалі (нині Скала-Подільська). Його зведено на скелястому мисі, утвореному Збручем і його притокою Чорнушкою. На другу половину XIV ст. стіно-баштове укріплення з пів-

²¹ Нечитайло П., Омельченко О., Тимчук Д., Долженко Ю. Звіт про археологічні дослідження на території Руської брами у Кам'янці-Подільському у 2018 р. Кам'янець-Подільський, 2019, 70 с.

²² Додатковим підтвердженням цієї думки стали результати проведених на території замку в 1990–1993 і 2004 рр. розкопок могильника. Докл. див: Толкачов Ю., Крамарова С. Середньовічний могильник у Меджибізькій фортеці // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 2011, с. 74–81.

²³ Візнюк В. Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці на початку XXI ст. // Там само, с. 81–84; Барановський А. Будівельні матеріали Меджибізької фортеці // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат. IX Міжнар. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2019, с. 118–119.

²⁴ Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історико-археологічні нариси). Київ, 1928, с. 39.

денно-східного боку обмежувалося ровом. Його площа становила 0,1 га. Периметр мурів близько 40 м, висота – до 8 м, а товщина – 1,8–2,0 м. У південно-східній стіні збереглася щілиноподібна бійниця. Не менш важливим був і Язловецький замок, що розташовувався на півострові, утвореному меандрою р. Вільховець. Згідно з археологічними дослідженнями, у другій половині XIV ст. тут існувала готична п'ятикутна оборонна споруда з баштою в гострому нарізнику. За висновками Р. Підставки, «обидві фортеці (Скала і Язловець – *Авт.*) відносяться до мисового типу укріплень, коли форма розташування оборонної споруди вдало поєднувала геоморфологічні та гідрологічні особливості місцевості для максимального захисту городища чи фортеці з трьох боків»²⁵.

Маємо також певні відомості про будівництво кам'яних замків на теренах Закарпаття. Згідно з сучасними історичними та археологічними дослідженнями, період XIII–XIV ст. характеризувався малою активністю зведення оборонних споруд із каменю. Ситуація змінилася з кінця XIV ст., а особливо на рубежі XV–XVI ст. Це стосується головним чином Виноградівського, Королівського, Невицького та Мукачівського, а також, вірогідно, Хустського замків²⁶.

Таким чином, майстри при проектуванні фортець і замків ефективно використовували скельний та земляний рельєфи різних регіонів. Відповідно, висота штучних укріплень, матеріал будівництва, архітектурні особливості були різними. Однак оборонна міць твердинь при цьому не послаблювалася.

²⁵ Підставка Р. Історія фортифікації та реконструкція замків князів Коріатовичів (на матеріалах Національного заповідника «Замки Тернопілля») // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля», 2017, № 7, с.123–141.

²⁶ Прохненко І., Жиленко М. Замки Закарпаття другої половини XIII – першої половини XIV ст. // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат. X Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2021, с. 172–182.

Храмове будівництво

Будівництву християнських храмів на руських землях великокнязівська влада приділяла значну увагу. Відомо про досить велику кількість таких споруд у різних містах, містечках, селах. Проте побачити їх на власні очі нині практично неможливо, адже переважна більшість або зруйнована, або дійшла до нас у зміненому вигляді. Більше того, провести повноцінні розкопки на місцях колишніх храмів теж проблематично з огляду на потужну сучасну міську забудову. Водночас говорити про абсолютну неможливість проілюструвати окреслене питання все ж буде не зовсім вірним. Звернемо увагу на православні святині в окремих містах, котрі у видозміненому чи перебудованому вигляді дійшли до нашого часу.

Одна з найдавніших пам'яток, що існувала у часи князя Любарта в Луцьку, – церква Св. Іоанна Богослова, яку збудовано у другій половині XII ст. Вона була одноапсидною та, практично, не мала аналогів серед храмів киево-руського періоду. Довгий час залишалася головною святинею міста й неодноразово перебудовувалася. Чи не найбільше змін зазнала у другій половині XIV ст., коли тут переклали підлогу, збільшили престол, місцями покращили фресковий розпис. Найбільш цікавою знахідкою вважається зображення Ісуса Христа. Уламки з розписом було знайдено в північно-східному куті церкви та відновлено в лабораторії Державного Ермітажу. Упродовж XV ст. до північних стін храму примуровано цегляну прибудову, а західну стіну зміцнено контрфорсами²⁷. Завдяки проведеним археологічним розкопкам залишки церкви Св. Іоанна Богослова законсервовано.

Особливий інтерес викликає Свято-Покровська церква, яка розташовувалася у західній частині острівного Луцька поблизу другої лінії оборони. Із писемних джерел відомо, що її фундатором був Вітовт, адже саме такий запис міститься в

²⁷ Терський С. Лучеськ X–XV ст., с. 104–111.

акті гродського суду від 16 жовтня 1637 р., в якому йдеться про відновлення Покровського храму, фундованого «од светое памети короля Витолда»²⁸. Також цю церкву та її священика Григорія згадано у судовому акті від 2 липня 1574 р. Останній у Луцькому гродському суді просив луцького підстаросту Михайла Вілгорського записати до книг скаргу на пана Станіслава Граєвського, що той, будучи п'яним, «порвавши мене за волоси, почал мене ножичками плешь стрычи; ямь, дей, коли од него з рукъ вырыватися почал, ино, дей, онъ самъ рукою своею мене збил и змордовал и до корда ся на мене порываль, поведаяочи, ижъ, дей, «еще я тебе, попе, и шию утъну!»»²⁹. Упродовж століть церква зазнала значних змін, а сучасного вигляду набула 1887 р. У цьому храмі зберігалася одна з найбільших святинь – ікона Волинської Богоматері, написана на рубежі XIII–XIV ст. або у середині XV ст.

За часів Вітовта, а саме в 1427 р., у південній частині Луцька збудовано вірменський храм Св. Стефана. Із літописних джерел відомо, що вірменський владика брав участь у Луцькому з'їзді 1429 р.³⁰ Вірменська громада, яка оселилася в місті ще у XIII ст., регулярно отримувала різноманітні королівські маєткові пожалування. Нині будівля колишнього храму слугує житловим будинком.

Серед католицьких святинь Луцька відзначимо комплекс домініканського монастиря. Ченці цього ордену з'явилися в місті на початку 1370-х рр. Відомо, що 15 червня 1390 р. король Владислав II Ягайло пожалував їм у власність

²⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. 1, т. VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). Киев, 1883, с. 734.

²⁹ Там же, с. 60.

³⁰ Семенюк В. З'їзд монархів Європи у Луцьку // З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р.: Мат. I та II Міжнар. наук., іст.-красн. конф., присвячених 570-й та 575-й річницям з'їзду. Луцьк, 2007, с. 23.

с. Городницю з усіма лісами, пасовищами та прилеглими землями. Пізніше, а саме 6 лютого 1393 р., великий князь литовський Вітовт додатково надав с. Новостав із млином та ставком³¹. Будівлі монастиря розташовувалися в південній частині міста і становили частину оборонних рубежів. Костел Успіння Діви Марії став першим католицьким храмом Луцька. Окрім пожалуваних володінь, домініканці отримували 4 копи литовських грошей від луцьких митників. Також ченці ордену були присутніми на Луцькому з'їзді 1429 р.

Православні храми Поділля певною мірою відрізнялися від волинських. Згідно з писемними джерелами, однією з найдавніших церков у Кам'янці була Покрови Божої Матері на території замку. Вважається, що тут поховали фундаторів – князів Юрія й Олександра Коріатовичів. Однак писемні відомості подають різну інформацію. Так, в опису Кам'янецького замку 1613 р. йдеться про одне поховання: «Cerkiew Ruska od Xiązat Kuryatowicow fundatorow pierwszych miasta Kamienieckiego, z ktoroych ieden w teyze Cerkwi leży»³². Згідно із записками митрополита Петра (Могили), їх було два: «Въ Подольском Каменце во внутрнемъ граде есть церковь деревяная Покрова пресвятой Богородици, отъ княжатъ Куріатовичовыхъ създанная, их же и телеса тамо лежать, язь и доньне стоить»³³. Також маємо певні відомості про саму

³¹ Źródła do dziejów Polskich, wydane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przedzieckiego. Wilno, 1843, t. I, s. 147–150; Steckie T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876, s. 197–199.

³² Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2008, т. 18, с. 107.

³³ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. 1, т. VII: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. Киев, 1887, с. 103. Дату цього повідомлення не зазначено. Попередній запис датовано 1603-м, а наступний – 1625-м роками.

будівлю – вона була з дубових колод («ta Cerkiew z drewa debowego zbudowana nie prawie vetustate temporis nie narushona»)³⁴. Поряд «дзвіниця із двома дзвонами та апарелями Руськими»³⁵. Церква функціонувала й упродовж XV ст. Маємо відомості, що місцевий священик під загрозою сплати штрафу 1 копи грошей був зобов'язаний здійснювати кожної неділі богослужіння за православним обрядом³⁶. Про щотижневу недільну службу йдеться в уже згаданому опису 1613 р. («od tego czasu iako ia ieszcze zbudowano w ktorey to Ruś w kazdą niedziele nabozenstwo swoje odprawuie»)³⁷. У 1672 р. храм розібрали та розпочали будівництво кам'яного. Однак через турецьку окупацію міста в кінці серпня того року завершити роботи не вдалося. Тому єдиним способом дослідити залишки церкви були археологічні розкопки, проведені впродовж 2018–2019 рр. Загалом першу спробу дослідити споруду зробив Ю. Сіцинський у 1921 р. Однак вона виявилася безрезультатною, а всю документацію було втрачено. У 1959 р. С. Шкурко обстежив об'єкт, що сьогодні відомий як боргова яма. Її розміри становлять 3,33x2,6x1,65 м. На дні у скельній породі вибито хрест, заглиблений у материк на 16–25 см. Стіна, що йшла від Папської башти, виходила на яму, краї якої були

³⁴ Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р., с. 107.

³⁵ Болтанюк П. Культурні споруди Кам'янець-Подільського замку // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Наук. вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж», 2'2013, ч. 2). Хмельницький, 2013, с. 28–35.

³⁶ Грушевський М. Опись подільських замків 1494 р. // Його ж. Твори: У 50 т. / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів, 2002, т. 5: Серія «Історичні студії та розвідки (1888–1896)», с. 77.

³⁷ Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р., с. 107.

заокруглені. Дослідник стверджував, що виявив Покровську церкву³⁸. Проте такий висновок виявився помилковим.

Під час останніх досліджень 2018–2019 рр. було відкрито кам'яний фундамент, в якому простежуються два склепики, об'єднані в одну конструкцію. Вони мають прямокутну та квадратну форми, муровані з дрібного й середнього каміння на вапняному розчині. Один із них, східний, закладено кам'яним муруванням із засипкою землею. Археологічний матеріал дає змогу датувати цю закладку останньою чвертю XVII ст. При виявленні склепу відкрито кілька поховань, орієнтовані головами на захід. Простежуються рештки дерев'яних трун із цвяхами. Окрім цього, знайдено залишки південної та північної стін церкви, що також муровані на вапняному розчині. Товщина їх становить близько 1,1 м*.

Ще однією православною святинею Кам'янця у другій половині XIV – першій третині XV ст. була церква Св. Параскеви П'ятниці, покровительки сімейного добробуту й щастя. Храм розташовувався у східній частині Вірменського ринку, який певний час слугував головною площею міста. Святиня згадується в документах XV ст., однак її подальша доля невідома. У наступні століття про неї немає жодних відомостей – ані писемних, ані графічних. Можливо, вона була знищена вогнем, або, як припускають деякі історики, перебудована в межах одного комплексу церкви Св. Іоанна Предтечі³⁹. Про колишню величну споруду сьогодні нагадує лише назва вул. П'ятницької. Схожа історія й з Воскресенською

³⁸ Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-4804, оп. 1, спр. 15, арк. 58 зв. – 59.

* На сьогоднішній день археологічний звіт нам ще не доступний. Тому цими рядками висловлюємо слова вдячності за надану інформацію археологу Петру Болтанюку, який працював у експедиції під керівництвом Лариси Виноградської.

³⁹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. Киев, 1895, с. 128.

обителлю. Святиня розташовувалася на лівому березі Смотрича навпроти Замкового мосту. Час заснування монастиря невідомий. Версія про його існування у XII ст., яку висунув М. Доронович⁴⁰, видається малоімовірною, оскільки не підтверджена документально та археологічно. Найбільш вірогідно, на нашу думку, що Воскресенський монастир з'явився у другій половині XIV – на початку XV ст. Також маємо відомості про те, що 1879 р. на його місці було віднайдено можливі фундаменти древнього одноапсидного храму⁴¹.

Окрасою північної частини Кам'янця була Свято-Троїцька церква. Незважаючи на те, що найдавніша писемна згадка про її існування датується 1582-м роком, археологічні дослідження свідчать про існування дерев'яного храму ще у XIII ст. У другій половині XIV ст. його перебудовано, зведено дзвіницю. Під час розкопок археологи виявили підлогу з керамічних полив'яних плиток різних орнаментів (геометричних, рослинних), із зображеннями Юрія Зміборця, лева, грифона та загалом понад 20 різноманітними сюжетами. Найцікавішими стали геральдичні мотиви, деякі з яких розповідають про володарів Кам'янця. Скажімо, образ Юрія Зміборця князі Коріатовичі використовували на печатках і монетах. Герб Ле-ліва належав Спиткові з Мельштина, котрий володів Кам'янцем упродовж 1395–1399 рр. Також до другої половини XIV – початку XV ст. можна віднести плитки із зображенням гербів Орел та Порай⁴².

Неподалік від Святотроїцької розташовувалася церква Св. Петра й Павла. Час її зведення достеменно невідомий, маємо лише письмові згадки про існування у XVI ст. Водночас чимало дослідників ще з кінця XIX ст. небезпідставно

⁴⁰ Доронович М. Предградье Каменец-Подольского, Русские фольварки до XIX в. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям, 1883, № 9, с. 184–190.

⁴¹ Там же, с. 188.

⁴² Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2005, с. 79–80.

вважали, що храм міг бути збудований за князів Коріатовичів⁴³. Так, за будівельною структурою він ідентичний із Троїцькою та Іоанно-Предтеченською церквами й належить до типу триконхових, які поширилися з гори Афон у Греції на територію Буковини, Галичини, Поділля у XIV–XV ст. Саме такий тип храмів виступає давнім зразком православної мурованої архітектури на українських землях. Додатковим свідченням існування Петропавлівської церкви за литовської доби стали виявлені археологами житлові помешкання кінця XIV – початку XV ст., які розташовувалися неподалік від святині в південному напрямку. Крім цього, саме апостола Петра зображено на гербі православної руської громади міста.

У 1370-х рр. у Кам'янці з'явилися вірмени й упродовж XV–XVII ст. вони становитимуть майже третину населення. Користуючись прихильністю князів Коріатовичів, а пізніше Вітовта та Ягайла, вірмени підпорядковують собі майже всю зовнішню торгівлю та за декілька десятків років облаштуються в південній частині міста. За документальними відомостями, 25 березня 1398 р. Синан, син Котлубея, завершив будівництво дерев'яного храму Св. Нікола Чудотворця⁴⁴. Цікаво, що церква звільнялася з-під світської влади й ніхто, навіть сам Синан, його діти, близькі та далекі родичі, не мали права володіти нею. Поряд розташовувалися приватні будинки, про існування яких свідчать записи в актах XVI ст. Зараз на місці цього храму функціонує церква Св. Миколая, на стіні якої зберігся давній вірменський хачкар із написом «Акоп. 1544». До кінця XV ст. завершено будівництво церкви Св. Миколая. Збереглися імена осіб, причетних до цієї

⁴³ Див., напр.: Батюшков П. Подолия: Историческое описание. Санкт-Петербург, 1891, с. 60; Сіцинський Е. Муровані церкви на Поділлю. Львів; Кам'янець-Подільський, 1925, с. 6.

⁴⁴ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. С. 179; Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван, 1980, с. 35–39.

справи. Так, Кирим-бей власним коштом установив на її куполі позолочений хрест. Хачик розширив будинок вірменського священика. За гроші Йол-бея споруджено велику дерев'яну кляшторну келію. Війт Миколка наказав перекрити склепіння дияконника. Новий храм став кафедральним, адже саме тут кам'янецькі вірмени зберігали символи своєї громади: печатку, хоругви, королівські привілеї тощо. У кінці XV – не початку XVI ст. поряд із церквою завершено будівництво вежі-дзвіниці. Її висота сягала 38 м і вона передусім виконувала оборонні функції, будучи вогневою позицією, що домінувала над усією південною частиною міста⁴⁵. Маємо також відомості про те, що у храмі зберігалася стародавня ікона (орієнтовно X ст.) Божої матері, яку привезли в Кам'янець близько 1380 р. вірменські купці з Криму. Також тут знаходилася чимала кількість церковного начиння, ікон, книг, рукописів XIII–XIV ст., які в 1891 р. вивезли до Санкт-Петербурзької імператорської публічної бібліотеки (нині – Російська національна). Сьогодні про колишню велич нагадують розкриті археологами фундаменти, а також дзвіниця, адже саму церкву було знищено в 1930-х рр.

Найдавніша писемна згадка про головну католицьку святиню не тільки Кам'янця-Подільського, а й усього Поділля – кафедральний костел Св. Петра і Павла – датована 1450-м роком. Проте, на думку багатьох дослідників, він міг існувати з початком правління Вітовта. Збільшенню католицького населення в місті сприяла активна місіонерська діяльність у Кам'янці домініканців та францисканців, котрі з'явилися тут за сприяння князів Коріатовичів. Тому не випадково, що на пропозицію Костянтина й Василя Папа Римський Урбан VI наприкінці 1370 – на початку 1380-х рр. утворив Кам'янецьку

⁴⁵ Задорожнюк А., Петров М. Вірменський храм Св. Миколи XV–XVIII ст. у Кам'янці-Подільському (історія пам'ятки). Кам'янець-Подільський, 2009, с. 13–27.

дієцезію⁴⁶. Відповідно, місто потребувало кафедрального костелу. Крім цього, уже в кінці XIV – на початку XV ст. завершилося формування головної ринкової площі (сучасний Польський ри-нок), а з нею й костелу, що розташовувався в південно-західному куті. Можливо, що храм Св. Петра і Павла міг бути споруджений на противагу православної Петропавлівській церкві, яка знаходилася неподалік та в той час уже могла існувати.

Орден францисканців засновано італійцем Франциском Ассізьким на початку XIII ст. Проповідуючи такі чесноти, як любов до ближнього, безкорисливість, благодійність і віротерпимість, орден став одним із найчисельніших у католицькій церкві. Його діяльність поширювалася на більшість європейських країн, тож Україна не стала винятком. Цілком можливо, що францисканці в Кам'янці-Подільському з'явилися на початку 1370-х рр.⁴⁷ Завдяки пожалуванням Юрія Коріатовича, литовських володарів Свидригайла та Ягайла вони мали облаштований кляштор, який став окрасою західної частини міста. Францисканцям належали земельні володіння, отримані ними 1400 й 1402 рр.⁴⁸ Головною сакральною будівлею був дерев'яний костел Пресвятої Діви Марії на території

⁴⁶ Abraham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661. Lwów, 1912, t. 1, s. 12–13.

⁴⁷ Існує також версія появи вже в 1344–1345 рр. (див.: Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich: Studia i materail / Oprac. M. Wilamowski. Kraków, 2011, s. 311). Такої ж думки дотримується А. Хоптяр (див.: Хоптяр А. До питання про датування міста Кам'янця-Подільського (на матеріалах збірника документів “Repertorium Podolskie: Dokumenty do 1434 r.) // Археологія & Фортифікація України: Зб. мат. X Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф., с. 326–329).

⁴⁸ Abraham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim, s. 9–10.

монастиря. Проте пожежа 1616 р. знищила всі споруди. Ченці-францисканці впродовж 1617–1672 рр. зводили кам'яний однонефний костел із двома бічними каплицями та кляшторні приміщення, які збереглися до нашого часу.

Орден домініканців на Поділлі з'явився практично тоді, коли й на Волині, а саме на початку 1370-х рр. Їхній місіонерській діяльності насамперед сприяли князі Коріатовичі. Відомо, що 1375 р. домініканський кляштор існував у м. Смотрич, на користь якого князь Олександр Коріатович записав місто і млин, а ченці отримали дозвіл володіти всіма людьми, котрі прийдуть до міста «з усім правом»⁴⁹. Про перебування домініканців у Кам'янці-Подільському дізнаємося з булли папи Григорія XI від 28 січня 1378 р.⁵⁰ До володінь ордену належало с. Зубрівка на р. Смотрич, отримане від великого князя литовського Свидригайла в березні 1401 р.⁵¹

Осередком ордену в Кам'янці були кляштор і костел Св. Миколая, які розташовувалися в південній частині сучасного Польського ринку. Святиною вважалася стародавня ікона Одигітрія. Дерев'яні будівлі костелу знищила пожежа 1420 р., тож ченці розпочали кам'яне будівництво. Зведення нового храму завершилося за правління Вітовта. З південного боку від будівлі знаходилися келії і трапезна. У кінці XVI ст. кам'янецький кляштор домініканців увійшов до новоутвореної Руської провінції ордену.

Гончарне виробництво

Гончарне виробництво на українських землях рубежу XIV–XV ст. загалом наслідувало традиції давньоруського часу. Втім, згідно з археологічними дослідженнями, характерною

⁴⁹ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упор. Д. Ващук, М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009, с. 34–35.

⁵⁰ Див.: Abraham W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamińcu Podolskim, s. 10.

⁵¹ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. С. 73.

рисою керамічних виробів стало погіршення їх якості порівняно з XI–XIII ст. Посуд, виготовлений на ручному гончарному колі, мав нерівну поверхню, а глиняне тісто містило грубі домішки шамоту, жорстви та крупного піску. В археологічній літературі його зазвичай позначають як посуд «архаїчної» групи⁵².

Із розкопок приватного житла в Кам'янці-Подільському по вул. Зарванській було виявлено близько 50 керамічних виробів, які різняться за діапазоном кольорів від світло-коричневого до темно-сірого та чорного. Артефакти складаються зі фрагментів горщиків та одного уламку миски. Денця представлено дев'ятьма частинами. П'ять із них мають кут відходу стінки від денця 30°, інші чотири – 45°. Діаметр денця – у діапазоні 10–13 см. Цікавим видається фрагмент денця кубка чорного кольору діаметром 5,5 см⁵³.

Крім того, було зібрано колекцію вінець горщиків, які дають змогу реконструювати діаметр та їх загальний вигляд. Один із них – від горщика банкоподібної форми. Вінце заокруглене, плавно відігнуте назовні.

Ще одне вінце підквадратної форми темно-коричневого кольору, вигин під кутом 30°. Наступне вінце зсередини сірого кольору, а зовні – чорного. Вінце заокруглене, різко відігнуте назовні, із валикоподібним потовщенням. Зі внутрішнього боку є бровка під накривку. Тип кераміки більше характерний у регіоні вже для XV ст. Це свідчить про функціонування споруди ще в XV ст., або є випадком проникнення поодиноких керамічних виробів цього типу вже наприкінці XIV ст. Ще одне вінце зовні чорного, а зсередини світло-коричневого

⁵² Оногда О. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Археологічні студії: Магістеріум. Київ, 2007, вип. 27, с. 70–74.

⁵³ Ващук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок. ..., с. 375–398.

кольору. Воно підквадратне, злегка відігнуте назовні. Тулуб горщика сферичний, по плічку заглиблений орнамент у вигляді чотирьох хвилястих ліній, під якими нижче простежуються ще дві. Також знайдено фрагмент вінця миски. Вигин 90°, верхня частина орнаментована розчосами – шістьма дугоподібними заглибленими лініями, які розходяться з однієї точки. Схожі артефакти виявлено під час попередніх археологічних сезонів по вул. П'ятницькій, 10 та на Північному бастионі Старого замку⁵⁴.

Окремо відзначимо керамічний комплекс із розкопок на вул. Татарській, 7/1⁵⁵. Серед артефактів повсякденного життя кам'янецьких міщан тут найбільше представлені саме фрагменти керамічних виробів. За характером тіста, випалом, технікою виготовлення та профілюванням вінця ми можемо виділити 13 типів горщиків. До **типу I** належать ті, які наслідують давньоруські зразки. Для них характерне різко відігнуте назовні вінце з невеликим валикоподібним потовщенням. При цьому виділяються два підтипи: з невеликою закраїною з внутрішнього боку та без неї. Черепок коричневого кольору, зі значним домішком піску. Всі виявлені фрагменти на зламі мають сірий колір. Аналогічний посуд виявлено на поселенні Ходосівка-Рославське (сучасне с. Ходосівка Обухівського р-ну Київської обл.) і датований досить широко – XII–XV ст.⁵⁶, а

⁵⁴ Болтанюк П. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницька, 10 в м. Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2013, вип. 22, с. 208–220.

⁵⁵ Висловлюємо щире вдячність І. Старенькому за надану інформацію по цьому комплексу.

⁵⁶ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка]: Серія «Історичні науки», 2014, вип. 20, с. 132, мал. 1.

також у с. Городище⁵⁷, Олександрівка (Полтавська обл.)⁵⁸, Старогородці, Льгові (Чернігівська обл.)⁵⁹, Брусиліві (Чернігівська обл.)⁶⁰, Придніпрянському (Полтавська обл.)⁶¹, Надинівці (Чернігівська обл.), Гнідині (Київська обл.)⁶², Кийлові (Київська обл.)⁶³, Жереб'ятині (Київська обл.), Комарівцях (Київська обл.)⁶⁴, Ошитках (Київська обл.)⁶⁵, у Бахотеку в Польщі, де він датований кінцем XIII – початком XIV ст.⁶⁶

Тип II також наслідує давньоруські форми домонгольського часу. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, тісто піщисте. Вінце горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край має невеликий виступ доверху. По тулубу горщика рифлення. Аналоги знаходимо в польському Бахотеку⁶⁷. Домонгольські форми посуду наслідують і горщики **типу III**. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, тісто піщисте. Вінце різко відігнуте назовні, край косо зрізаний назовні. По тулубу горщиків рифлення, на одному з фрагментів по верху плічка лінія з підовальних заглиблень. Тип

⁵⁷ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис, 2012, № 3/4, с. 19, мал. 2.2, 7, 8.

⁵⁸ Там само, с. 18, мал. 3.7, 12.

⁵⁹ Там само, мал. 4.2–4, 11–13, 19.

⁶⁰ Там само, мал. 5.2–3.

⁶¹ Там само, с. 19, мал. 6.7–11.

⁶² Там само, мал. 7.2–3.

⁶³ Там само, мал. 8.10.

⁶⁴ Там само, с. 20, мал. 10.5, 11–13.

⁶⁵ Там само, мал. 11.5–6, 14.

⁶⁶ Grążawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych // Sprawozdania Archeologiczne, 1988, т. XL, s. 326, гус. 10.10.

⁶⁷ Ibid., s. 328, гус. 12.3.

поділяється на два підтипи: зі слабо вираженою бровкою (під накривку) та яскраво вираженою. Аналогічний посуд виявлено на поселенні Ходосівка-Рославське, де він датований XII–XV ст.⁶⁸, Макишині (Чернігівська обл.)⁶⁹, у Бахотеку в Польщі, де датований кінцем XIII – початком XIV ст.⁷⁰. **Тип IV** характеризується плавно відігнутим назовні заокругленим вінцем. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого. **Тип V** поділяється на три підтипи: перший характеризується плавно відігнутим назовні коротким вінцем із валікоподібним потовщенням овальної форми з виступом донизу; другий аналогічний до першого, але без виступу донизу; третій підтип має косо зрізане назовні вінце. Усі вони мають черепок коричневого кольору, на зламі сірого. Тулуб горщиків прикрашений рифленням. На одному з фрагментів зберігся отвір, що свідчить про ремонт виробу. Аналогічний посуд виявлено на поселенні Ходосівка-Рославське, де датований XIII–XIV ст.⁷¹, в Олександрівці⁷², Старгородці, Льгові⁷³, Мрині (Чернігівська обл.)⁷⁴, Кийлові⁷⁵, Іванівці (Чернігівська обл.)⁷⁶,

⁶⁸ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви..., с. 132, мал. 1.

⁶⁹ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. ..., с. 20, мал. 9.5.

⁷⁰ Grążawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. S. 326, rys. 10.1, 3, 4, 5; S. 327, rys. 11.1.

⁷¹ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви..., с. 132, мал. 1.

⁷² Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. ..., с. 18, мал. 3.9, 12.

⁷³ Там само, мал. 4.6, 7, 17, 23.

⁷⁴ Там само, с. 19, мал. 6.5.

⁷⁵ Там само, мал. 8.14.

⁷⁶ Там само, с. 20, мал. 9.13.

Жереб'ятині⁷⁷. Перші п'ять типів характеризуються овоїдною формою з максимальним розширенням у верхній третині. Поверхня всіх виробів вкрита потужною кіптявою, що свідчить про тривале їх використання. Досить цікавими є і сліди ремонту горщиків, що, можливо, вказує на порівняно незначні обсяги виробництва керамічної продукції на той час.

Отже, на наше переконання, описані перші п'ять типів належать до раннього періоду функціонування житла й можуть бути датовані в межах другої половини XIII – початку XIV ст.

Тип VI набуває вже принципово нових, порівняно з попереднім періодом. Вінце горщиків плавно відігнуте назовні, округле або косо зрізане назовні з яскраво вираженою бровкою під накривку з внутрішнього боку, що утворює кутастий залом. Черепок коричневого кольору, на зламі світло-сірого, поверхня вкрита кіптявою. Аналогічні форми посуду походять з Орлова в Польщі (Лодзінське воєводство)⁷⁸, у Варшаві⁷⁹. **Тип VII** характеризується відігнутим від кутом 45° назовні вінцем з косо зрізаним назовні краєм. Бровка під накривку слабо виражена. Черепок помаранчевого кольору, випал високоякісний, рівномірний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений крупним рифленням. Аналоги цьому типу знаходимо в Погребах (Київська обл.)⁸⁰, Орлові в Польщі⁸¹, у Варшаві, де вони датовані XIV ст.⁸² **Тип VIII** вирізняється

⁷⁷ Там само, мал. 10.6, 8.

⁷⁸ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą // *Slavia Antiqua*, 1989–1990, t. XXXII, s. 252, rys. 10.

⁷⁹ Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. Wrocław, 1967, s. 113, rys. 39.4; s. 114, rys. 40.6–8.

⁸⁰ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. ..., с. 19, мал. 8.4.

⁸¹ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą, s. 252, rys. 10.

⁸² Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV, s. 113, rys. 39.1.

різко відігнутих назовні, практично горизонтально, вінцем із потовщеним округлим краєм та невеликим «запливом» на внутрішній бік. Черепок сірого або жовтого кольору, керамічне тісто якісне, випал рівномірний. Аналогічні горщики виявлені в Орлові в Польщі, де датовані XIV ст.⁸³ **Тип ІХ** характеризується високим, плавно відігнутих назовні вінцем із потовщеним горизонтально зрізаним краєм. Виділяємо три підтипи: перший має зі внутрішнього боку яскраво виражену бровку під накривку, а зовні по вінцю рельєфний трикутний валик; другий виділяється яскраво вираженою бровкою під накривку, що утворює кутастий залом; третій не має вираженої бровки під накривку. Колір черепка жовтий або помаранчевий, випал рівномірний, високоякісний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений крупним рифленням. Аналогічні типи посуду виявлені в Орлові в Польщі⁸⁴; у Варшаві, де датовані XIV ст.⁸⁵, Бахотеку (Куявсько-Поморське воєводство, однак тут вони датовані кінцем XIII – початком XIV ст.)⁸⁶. До **типу Х** відносимо горщики з плавно відігнутих вінцями з трикутним краєм. Колір черепка білий, випал рівномірний, високоякісний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений рифленням. Аналогічний посуд походить з Орлова в Польщі, де датований XIV ст.⁸⁷ Описані вище типи VI–X можемо віднести до першої половини – середини XIV ст.

⁸³ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą, s. 251, ryc. 9.

⁸⁴ Ibid., s. 249, ryc. 7; s. 250, ryc. 8.

⁸⁵ Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV, s. 113, ryc. 39.3; s. 114, ryc. 40.1, 3, 10, 11; s. 115, ryc. 41.3–4.

⁸⁶ Grażawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych, s. 327, ryc. 11.3, 5.

⁸⁷ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą, s. 249, ryc. 7.

Окрему групу (**тип XI**) становить ліпний посуд, підправлений на ручному гончарному крузі. Вінця короткі, відігнуті назовні, округлі або косо зрізані назовні. Колір черепка від сірого до чорного; випал нерівномірний, переважно триколірний; тісто піщисте, з органічними домішками. Зовнішня сторона горщиків прикрашена недбало виконаним хвилястим або зигзагоподібним заглибленим орнаментом по плічку. Цей тип ми можемо пов'язувати із другою половиною XIV ст. Аналогічна кераміка виявлена у Сокільці (Вінницька обл., датовано XIV ст.)⁸⁸, біля Лукашівки в Молдові (датовано XIV ст.)⁸⁹, неподалік від литовського міста Укмерге й датована XIII–XIV ст.⁹⁰, в Орлові в Польщі він датований XIV ст.⁹¹, у Варшаві, де датований також XIV ст.⁹²

Наступні два типи відносяться до початку (першої третини?) XV ст. **Тип XII** характеризується коротким, різко відігнутим назовні, валикоподібно потовщеним вінцем. Зі внутрішнього боку яскраво виражена бровка під накривку, що утворює кутастий залом. Тулуб горщиків переважно прикрашений рифленням. Черепок сірого кольору, тісто піщисте, випал якісний, рівномірний. **Тип XIII** представлений горщиками з різко відігнутим, майже горизонтально, потовщеним вінцем з округлим краєм. Черепок сірого або коричневого

⁸⁸ Кучера М.П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі // Археологія, 1965, т. XIX, с. 209, мал. 5.1–3, 5.

⁸⁹ Хынку И.Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии // Матеріали з археології Північного Причорномор'я, 1959, вип. 2, с. 90–91, мал. 5.1–4, 6, 7.

⁹⁰ Petrauskas G. Prie Lietuvos valstybės susidarymo klausimo sugrįžtant: laidojimo papročių aspektas // Res Humanitariae, 2015, vol. XIII, s. 126, pav. 4.9–10, 12.

⁹¹ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą, s. 250, ryc. 8.

⁹² Kruppé J. Garncearstwo warszawskie w wiekach XIV i XV, s. 116, ryc. 42.1–6, 8–9.

кольору, тісто піщисте, випал якісний, рівномірний; на одному з фрагментів по плічку заглиблена хвиляста лінія.

Надзвичайно цікавими виявилися знахідки донець горщиків цегляного кольору на кільцевому піддоні. Аналогічні вироби бачимо у золотоординському комплексі Торговиці⁹³.

Серед проаналізованих керамічних артефактів окремо виділяється незначна група фрагментів глечиків, макітр і мисок.

Незрозумілим залишається призначення глиняної кульки діаметром 1,7 см. Можливо, могла бути частиною дитячої іграшки типу брязкальця.

Також у квадраті П10 на глибині 1,6 м виявлено фрагмент точильного каменю із залізистого кварциту, розмірами 5,1x5,3x1,9–2,0 см.

На території розкопаного житла практично відсутні вироби з металу. Єдиною знахідкою у квадраті 38 на глибині 1,5 м виявилось обламане долото (?). Аналогічна ситуація з нумізматичними знахідками. Вони представлені лише однією монетою – динаром Владислава II Ягайла, виявленим у квадраті І9 на глибині 2,0 м.

Отже, проаналізований керамічний матеріал був типовим для того часу й поширеним не лише на території Поділля. Він яскраво ілюструє ті види посуду, що використовувався в повсякденні: горщики, миски, макітри, вази для фруктів, кубки, склянки тощо⁹⁴. Більше того, маємо всі підстави вважати, що переважна більшість керамічних виробів була місцевого походження. Упродовж 2016–2018 рр. у західній час-

⁹³ Козир І. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 р. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка]: Серія «Історичні науки», 2014, вип. 20, с. 20, мал. 2.5.

⁹⁴ Докл. див: Нечитайло П., Оногда О. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2021, т. VI, с. 136–179.

тині міста виявлено щонайменше 5 горнів, з яких 2 досліджено, нижня межа датування яких встановлюється 20–30-ми рр. XV ст. Вони мають однолінійне розташування поряд із приватними житлами. Ще більш цікаве те, що поряд було виявлено кар'єри-глинянки, в яких добували сировину для кераміки. Відповідно, можемо говорити про існування в Кам'янці (сучасні вул. Троїцька, Татарська, Зантуська) цілого кварталу гончарів, мешканці котрого могли забезпечувати продукцією щонайменше весь Подільський регіон. Так, схожий посуд було нещодавно виявлено під час розкопок городища XIV ст. (с. Біла на Чортківщині). У південно-західній частині городища знайдено фрагменти вузькошийкових посудин із різними формами вінець. У нижній частині вироби товсто-, а що ближче до центру – тонкостінні. Крім цього, простежується орнаментування у вигляді прямих паралельних ліній, нанесених або на плечиках, або біля вінець⁹⁵.

Не менш цікаві керамічні артефакти Волинського регіону. Для другої половини XIV ст. характерне використання швидкоротаційного гончарного кола, що значно урізноманітнило не лише продукцію, а також її оздоблення. Відповідно, зоною орнаментування стали заокруглені або гострі нижні ребра виробів. Крім цього, значний вплив на оформлення справили західноєвропейські традиції, зокрема наявність псевдоманжета канелюрів, врізаного та штампового орнаментів на валику вінець і корпусі⁹⁶. Цікаво, що волинські ремісники «клеїмували» свої вироби на денцях посуду. У кінці XIV – на початку XV ст. такими клеймами були різноманітні геометричні фігури: квадрати, трикутники, ромби, овали тощо.

⁹⁵ Добрянський В. Археологічне обстеження городища XIV ст. в с. Біла біля м. Чорткова Тернопільської області // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія, 2014, № 784, с. 270–274.

⁹⁶ Терський С. Лучеськ X–XV ст., с. 141.

Ремісничі майстерні розташовувались за межами Старого Луцька. Один із таких центрів гончарства знаходився у 700 м від Верхнього замку (нині – урочище Панський город). Саме тут дослідники виявили практично весь кухонний асортимент, який датується XV–XVI ст. Ще один осередок відкрито неподалік с. Озерце Луцького р-ну Волинської обл. Упродовж XII–XIV ст. тут функціонувало щонайменше вісім гончарних горнів. Аналогічно, як і в Кам'янці, глина була місцевого походження. Крім цього, трапляється також посуд архаїчного типу. Він виготовлявся за попередніми технологіями та є схожим на керамічні вироби початку XV ст., знайдені на території Нижнього замку у Вільнюсі. Поєднання архаїчних типів посуду з новим, більш високоякісним пояснюється, на думку дослідників, економічними факторами. Перший використовувався для домашніх потреб, другий – відповідав тогочасним західноєвропейським стандартам та виготовлявся для продажу. Не менш цікавими виробами з глини були кахлі, які вперше з'явилися в Луцьку у XIV ст. У кінці століття в місті було налагоджено їх виготовлення. Упродовж XV ст. найбільш популярним зображенням став вершник, який схематично схожий на герб Погоня. П'ятнадцятим століттям датовано дитячу іграшку свисток-пташку, яку знайдено в одній із приватних будівель⁹⁷.

Подібні матеріали виявлено під час розкопок у Дубні⁹⁸. Незважаючи на те, що вони мають певні відмінності (а саме склад тіста для виготовлення кераміки та ін.), за профілюванням вінець їх можна віднести до однієї групи, що загалом

⁹⁷ Там само, с. 141–151.

⁹⁸ Пшеничний Ю. Исторична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних розкопок) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Острог, 2015, Вип. 24, с. 19–26.

характерно для кераміки післямонгольського часу. Це свідчить про культурні й економічні взаємовпливи між різними руськими князівствами.

Таким чином, на означених територіях гончарне ремісництво набуло досить потужного розвитку. У головних містах Волині та Поділля (Луцьку, Кам'янці) існували окремі гончарні, які забезпечували своєю продукцією щонайменше навколишні території. Водночас, як показало дослідження, якість гончарної продукції погіршилася порівняно з посудом XI–XIII ст. Однак значно зріс її асортимент.

Розвиток міст на західних і південно-західних кордонах Великого князівства Литовського продовжував наслідувати традиції Західної Європи. Це стосується, головним чином, просторової локації й системи забудови. Археологічні дослідження дали можливість встановити типи приватного житла (вальковане, каркасно-стовпове), будівельні матеріали (дерево, камінь, цегла), а також збагатити наші уявлення про предмети побуту. Тому маємо всі підстави вважати, що постмонгольська епоха в українських містах позначилася досить активним їх розвитком, мала тяглий характер та відбиток попередніх часів.

Розділ 5

ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ

Становлення правової системи.

Правова система визначається як «сукупність внутрішньопогоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить регулятивно-організуючу і стабілізуючу дію на громадські стосунки, поведінку людей та їх об'єднань»¹. Залежно від форми державного устрою, правова система може відрізнятися. Наприклад, у кожному суб'єкті федеративної держави діятиме своя правова система, яка, своєю чергою, «обов'язково повинна узгоджуватися із загальнофедеративною»². Водночас, правовий чинник не може бути основним, і тим більше єдиним, при визначенні форми державного устрою. Яким типом державного утворення було Велике князівство Литовське – питання, що вимагає окремого дослідження. Стосовно безпосередньо правової системи українських земель, то перші юридичні джерела, які дозволяють нам її вивчати, з'явилися у середині XV ст. В історіографії їх визначають як уставні земські грамоти або обласні привілеї. Вони жалувалися від імені великого князя з метою визначення відношення області / землі до держави й регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням та урядовими органами, а приводом ставала необхідність затвердження влади господаря у приєднаних регіонах. На сьогодні науці відомі такі грамоти тільки Волинській і Київській землям. Саме на цих

¹ Большая юридическая энциклопедия. Москва, 2006, с. 3876.

² Там же, с. 3876–3877.

територіях ми й зупинимося. Звернемо безпосередню увагу на ті елементи, які, власне, складають правову систему.

Чинні норми й система джерел права. Отже чинними правовими нормами на території Київщини та Волині були положення уставних земських грамот. Перші такі акти були пожалувані, на наш погляд, у 1440 і 1452 рр. відповідно³. Наступні підтвердження 1507 та 1529 рр. (Київщина), 1501 й 1508 рр. (Волинь) значно розширили нормативну базу. Артикули цих грамот до видання I Литовського статуту були засадничими для юридичної системи. Обласні привілеї регулювали такі ділянки права, як конституційне (частково), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, карне. Окремі положення грамот торкалися судового процесу. Статті мали практичне застосування в юриспруденції⁴. Що стосується системи джерел права, то це питання значно складніше.

В українських землях приблизно до середини XIV ст. основним збірником судових законів номінально вважалася «Руська правда». Попереднє дослідження одного із авторів, у якому порівнювалися статті цієї збірки з нормами уставних грамот, показало, що ми не можемо з упевненістю говорити про повну рецепцію староруської правової спадщини в усіх галузях права окремих земель Великого князівства Литовського⁵. При цьому відзначимо, що ми не заперечуємо «Руську

³ Вашук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал, 2004, № 1, с. 90–101.

⁴ Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009, 320 с.

⁵ Вашук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2005, т. I, с. 136–142.

правду» як один з елементів системи джерел права українських земель ВКЛ, а тільки акцентуємо увагу на тому, що вона не була домінуючою, як це вказувалося в історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст.⁶ Не слід забувати і про звичаєве право, яке, безумовно, відноситься до джерел права⁷. Попри те, що держава надавала правовому звичаю загальнообов'язкову силу, простежити ступінь його впливу на формування змісту обласних привілеїв дуже складно через брак писемних джерел. Водночас рішення в багатьох справах згідно зі «звичаєм» часто ставали «старинною» для місцевого населення, а при наступних підтвердженнях уставних грамот доповнювали їх зміст.

Особливості правосвідомості та правової культури, правова ідеологія і правова політика. Правосвідомість визначається як сукупність уявлень, поглядів та оцінок до чинного

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. IV: XIV–XVI віки: відносини політичні. Київ, 1993, с. 8; Там само. Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. Київ, 1998, с. 630–631; Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901, т. I, с. 27, 84; Лашенко Р. Лекції по історії українського права... С. 37–38; Леонтович Ф. Очерки по истории литовско-русского права... С. 190; Его же. Русская Правда и Литовский Статут... С. 1–25; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892, с. 659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910, с. 143, 150; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право... 14 с.; Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби..., с. 20; Ясинський М. Уставные земские грамоты... С. 75–76; Его же. «Село» і «вервь» Русской Правды... 23 с.; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie..., s. 41.

⁷ Див., напр.: Кушинська Л. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. К., 2008; Яковлів А. Звичаєве право [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>

права. У досліджуваній період це фіксується підтвердженням дії норм писемного права на практиці. Тобто у джерелах судочинства маємо відомості про рішення багатьох позовів відповідно до права конкретної землі. Приміром, «подлугъ права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской» було вирішено справу між черкаським намісником Кмітом Олександровичем і путивльським намісником князем Богданом Федоровичем (27 липня 1495 р.)⁸. Вирок у кримінальній справі між паном Щасним Якимовичем із князем Дмитром Буремським (1528–1529 рр.) був ухвалений «водле розказа-нья господарьского и уфалы с права земли Вольньское»⁹. Так формувалося поняття про те, що чинне писемне законодавство є непорушним, що, своєю чергою, позитивно впливало на рівень правосвідомості.

Поступове домінування писаних норм над звичаєвим правом значно вплинуло на розвиток *правової культури*, причому не лише держави загалом, але й на представників князів, панів і зем'ян. Для Великого князівства Литовського у цілому друга половина XV – перша третина XVI ст. характеризувалася підвищенням рівня культури юридичної практики, а саме ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Аналіз джерел свідчить про формування культури правової поведінки. Окрім цього, у князівсько-шляхетському середовищі поступово утверджувалося переконання щодо необхідності знання чинного законодавства, соціальної корисності законів, уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Якісне знання, зокрема, норм уставних земських грамот у досліджуваній період було необхідною

⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 2007, p. 114.

⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002, p. 147; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства..., с. 870–871.

умовою як для урядників, котрі представляли виконавчу (а деякі й судову) структури влади, так і для обивателів. Перші зобов'язувалися здійснювати правосуддя відповідно до чинних норм, а другі повинні були знати ці норми, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують цей висновок¹⁰.

Що ж стосується *правової ідеології* у ВКЛ і, відповідно, в українських землях, то можемо говорити тільки про формування деяких правових ідей та принципів права. Один із таких принципів сформульовано у відомому постулаті «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо». Не заглиблюючись у подробиці, відзначимо, що великокнязівський уряд спочатку фіксував недоторканність «старини», а потім поступово, без особливого загострення з соціумом, змінював її на свою користь¹¹.

¹⁰ Про правову культуру ВКЛ див. докл.: Zakrzewski A. O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków, 2005, s. 33–63; Ващук Д. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. // *Український історичний журнал*, 2014, № 1, с. 59–72.

¹¹ Стосовно функціонування інституту «старини» див.: Ващук Д. Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2006, вип. 6, с. 423–438; Дзярновіч А. Фрэскі гысторыі: артыкулы і эсэ гісторыі і цывілізаці Бедарусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Мінск, 2011, с. 78–87; Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. К., 1994, т. III, с. 68–85; Груша А. Улада непарушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст. // *Соціум: Альманах соціальної історії*, Київ, 2013, вип. 10, с. 216–245.

Проте влада часто ставала заручником такої політики, доказом чого була велика кількість різноманітних судових справ, зміст яких свідчить про використання шляхтою «старини» як засобу боротьби за розширення своїх прав.

На початку XVI ст. поступово формується правова ідея про необхідність запровадження загальнодержавного збірника законів. Уперше зустрічаємо це в уставній грамоті Волинській землі 1501 р.: «А то имь маемь все держати тые члоньки, што в семь нашомь листе верху стоить выписаный, до тыхь часов, поки права, статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовському, вставимь, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимь, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимь правом сужоны будуть подле Статуту»¹². У результаті й сам I Литовський статут у заголовку був визначений як «Права писаные, даны панству Великому князству Литовському»¹³. Таким чином, уперше на загальнодержавному рівні було зафіксовано принцип домінування єдиного законодавчого збірника. Його впровадження в юриспруденцію здійснювалося без особливих проблем, оскільки обивателі, завдяки обласним привілеям, мали досить тривалу практику користування писаними нормами.

Усі вказані компоненти повністю пов'язані з правовою політикою – цілеспрямованою діяльністю державних органів зі створення ефективних механізмів для зміцнення законності та правопорядку, формування рівня правової культури суспільства й особи. Ця діяльність упродовж другої половини XV – першої третини XVI ст. характеризувалася посту-

¹² Ващук Д. «Абыхмо держали ихь подле права их земли»..., с. 271.

¹³ Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э. Первый Литовский статут (1529 г.). Вильнюс, 2004, с. 137.

повим запровадженням збірників законів, які були основними у системі права українських земель ВКЛ. Апогеєм такої діяльності став І Литовський статут.

Система правовідносин, стан правопорядку й законності. Правовідносини визначаються як унормовані правом **суспільні відносини**. Право регулює відносини власності, влади, управління, соціально-економічного устрою, права та обов'язки обивателів, забезпечення порядку, трудові, майнові, сімейно-шлюбні взаємини й т. п. З усього сказаного норми Київської уставної грамоти регулювали: 1) порядок придбання, спадкування, відчуження земельної власності, а також її недоторканність¹⁴; 2) механізм отримання управлінських посад на місцевому рівні¹⁵; 3) питання митних і податкових тарифів, системи відробітку різноманітних повинностей (подимщина, підводна, городова, сторожовщина тощо)¹⁶; 4) систему судочинства, а саме послідовність розгляду різноманітних справ, у тому числі карних¹⁷; 5) деякі питання сімейних стосунків, зокрема майнові права вдів і дітей. Аналогічною була й уставна грамоти Волинської землі. В її змісті присутні майже всі вказані положення відносно

¹⁴ Ващук Д. Майнові відносини на Київщині в другій половині XV – першій третині XVI ст. (Аналіз статей Київської уставної грамоти) // Канструкція і деканструкція Вялікага княства Літоўскага: Мат. міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. / Пад рэд. Н. Сліж. Мінськ, 2007, с. 110–121.

¹⁵ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 132–135.

¹⁶ Ващук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005, т. 14: На пошану академіка І.С. Винокура, с. 149–160.

¹⁷ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 81–111.

правовідносин, за винятком тих норм, котрі регулювали майнові й сімейні стосунки¹⁸.

Правопорядок – забезпечення звичаями, моральними приписами та, особливо, органами державної влади дотримання закону й інших юридичних норм. Правопорядок також характеризується рівнем законності в державі, мірою реалізації прав і свобод громадян, а також виконанням ними та державними органами покладених законом обов’язків. В окремих українських землях Великого князівства Литовського забезпечення правопорядку здійснювалося органами судової й державної влади. Наприклад, на Волині одну з провідних ролей у судочинстві відігравав староста. До його компетенції входило надсилання судових виконавців – децьких, проведення судових **засідань**, а також самостійне винесення вироків після кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїзд, згвалтування, завдання шляхтичеві тілесних ушкоджень, підпал. Водночас існували обмеження судової діяльності старости. Він не мав права самовільно проводити судові засідання й ухвалювати вирок, а тільки «по науці» великого князя литовського; на судовому процесі, окрім старости та намісників, обов’язково були присутніми місцеві князі, пани, зем’яни; волинська шлях-та отримала право самостійно судити власних слуг¹⁹. Компетенція воєводи на Київщині дещо відрізнялася від компетенції його волинського «колеги». Для вирішення

¹⁸ Ващук Д. Правовое регулирование экономических отношений на Волини во второй половине XV – первой трети XVI в. (по материалам Литовской метрики) // Литовская метрика и Литовский статут как источноковедческая база для славистики и баллистики: Тезисы докладов, Москва, 23–25 ноября 2006 г., с. 9–10.

¹⁹ Ващук Д. Судебная компетенция «старосты» Великого княжества Литовского во второй половине XV – первой трети XVI в. (на примере Волинской земли) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIV. – Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija. Socialinė istorija, kultūrologija. Klaipėda, 2007, p. 25–34.

справи йому не потрібно було чекати великокнязівського листа з «наукою». Воєвода зобов'язувався ще до винесення вироку віддати підсудного на поруки й повідомити про це великому князеві, а вже від останнього залежало – штрафувати його чи ні²⁰. За господарем залишалося і право «вищого суду», на який могли переводити судову справу як волинська шляхта, так і київська.

Законність – суворе дотримання й виконання законів, а також виданих згідно з ними інших правових актів усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовцями, населенням. У цьому питанні маємо досить велику кількість різноманітних писемних джерел, що підтверджують думку про те, що влада ВКЛ піклувалася про дотримання законності в державі. Приміром, судді, обрані «водле обычая права земского», повинні були вирішити справу між слонимським і кам'янецьким державцею паном Богушем Боговитиновичем і луцьким старостою князем Федором Михайловичем Чорторийським (2 березня 1528 р.)²¹. Аналогічно вирішувалися справи між обивателями Литви й Польщі. Так, 27 липня 1525 р. карний процес між володимирським старостою князем Андрієм Олександровичем Сангушком із підданими Корони Польської, яких обвинувачували у скоєнні грабежу, відбувався «водлуг обычая тамошней земли», тобто Волині²². В обох

²⁰ М. Ясинський стверджував, що це положення стосувалось винятково кримінальних справ і підтверджувало правило про не проведення суду за межами землі (див.: Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев, 1889, с. 132 (прим. 126)). Про використання цієї норми у кримінальних справах писав також М. Владимирський-Буданов (див.: Владимирский-Буданов М. Хрестоматия..., с. 56).

²¹ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, ф. 293 (Западнорусские акты), оп. 1, ед. хр. 35, л. 1.

²² Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. T. III (1432–1534), Lwów, 1890, s. 275.

випадках кожна зі сторін обирала собі додаткових суддів, що підтверджує дію відповідної норми обласного привілею.

Також складовим елементом законності можемо вважати згаданий великокнязівський лист «із наукою». Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик наказував луцькому старості, маршалкові панові Івану Ходкевичу й іншим панам вирішити судову справу між панею Василевою Копачевича та панею Михайловою Нацевича: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте mezi ними досмотрели, и справедливост абы есте учили»²³. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашого короля его милости» луцький староста Семен Юрійович і кременецький намісник Андрій Михайлович разом із князями й панами волинськими ухвалили вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Гнатовича Цеценівських із князем Олександром Сангушком стосовно маєтку Новосільце²⁴.

Порушення нормативних актів суворо переслідувалося. Найхарактерніше це проявлялося в митній політиці. Київським воєводам категорично заборонялося запровадження нових «мит»²⁵. Позивачі зазвичай вигравали справу у суді. Наприклад, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого до київського воєводи Андрія Немировича вказувалась одна зі скарг київських міщан та резолюція господаря (курсив наш – *Авт.*): «А што жаловали нам на твою милость *о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани*, ижъ кажешъ то в них мощно брати [...] ино мы и в томъ тебе очевисте рассказали, ажбы ты *мыта от дров, и сена, и колес, и саней* в нихъ (тобто київських міщан – *Авт.*) брати не казал». Окрім цього,

²³ Ibid., s. 16.

²⁴ Ibid., t. I, s. 94.

²⁵ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 282.

спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мита мала відбуватися в київському замку²⁶.

Аналогічною була ситуація у Волинській землі. Статтею 13-ю обласного привілею 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останні мали «мыта старые давати»²⁷. У привілеї 1508 р. норма розширена тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував порушник – 4 копи грошів, а волинські князі й пани звільнялися від сплати новозапроваджених мит²⁸. Порушення цієї норми дало привід луцьким міщанам подати позов до великого князя литовського Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр і зем'ян волинських, «штожь они много мытъ установили после дяди нашего, великого князя Витольда». У вироку володар установив точні розміри мита, а шляхті було наказано «ино чтобы есте нигде на новыхъ мыттехъ, которые жь установлены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати». В разі недотримання цього відбувалася конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратися там, де це робилося здавна за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього вироку покладалася на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та перемильського намісника Андрія Волотовича²⁹.

²⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Vanionis ir A. Baliulis. Vilnius, 1997, p. 98; Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. Дніпропетровськ, 2004, с. 166.

²⁷ Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земли»..., с. 271.

²⁸ Там само, с. 275.

²⁹ Акты Литовской метрики / Собраны Ф. Леонтовичем. Варшава, 1896, т. I, вып. I (1413–1498), с. 8–9.

Не заглиблюючись у подробиці, відзначимо, що митна політика повністю контролювалася великокнязівським урядом. Скажімо, були випадки, коли заборона запровадження й оплати нових мит ставала підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. 6 лютого 1498 р. Александр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам (курсив наш – *Авт.*): «[...] не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали»³⁰.

Таким чином, характерною рисою функціонування законності було також те, що обивателі надзвичайно прискіпливо стежили, аби влада не порушувала норм. Тому знання законодавства, і не лише митного, було вкрай необхідним.

Юридична практика визначається як діяльність спеціально вповноважених осіб, пов'язана з ухваленням, тлумаченням і застосуванням норм. Вона будується на основі правових приписів і є складовою частиною правової культури суспільства, інтегрує правову систему й породжує відповідні юридичні наслідки. За суб'єктами юридична практика розподіляється на законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну та ін.³¹

Функції законодавчого органу ВКЛ у достатутівий період виконували великий князь литовський і пани-рада³². До складу останньої входили ті, хто обіймав ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відіграв господар, від імені якого й жалувалися всі земські привілеї. На сьогодні процес

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1846, т. I, с. 176.

³¹ Большая юридическая энциклопедия..., с. 5783–5784.

³² Докл. див.: Леонтович Ф. Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения, 1907, № 9, с. 122–178; № 10, с. 273–331; Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского с связи с боярской думой древней России. Ч. 2: Рада Великого княжества Литовского, вып. 2 (1492–1569), Томск, 1912.

написання текстів уставних земських грамот і роль у цьому панів-ради невідомі. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Руською правдою». Проте порівняльний аналіз норм цієї пам'ятки з обласними привілеями Новогрудської, Жмудської, Волинської та Київської земель не дає підстав із повною впевненістю говорити про домінування руської «старини» у праві Великого князівства Литовського³³. Серед проаналізованих привілеїв поіменний склад панів-ради зустрічається у трьох редакціях із чотирьох:

Волинський привілей. 1501 р. ³⁴	Київський привілей. 1507 р. ³⁵	Київський привілей. 1529 р. ³⁶
А при томъ были и тому добре сведоми суть Панове рада н(а)ша: Княз Войтехъ, бискуп виленський, воєвода виленський, Канъцлер нашъ, панъ Миколай Радивиль, Панъ виленський, намєстьникъ городеньский, княз Александро Юревичъ, Воєвода троцький, маршалокъ земський, панъ Янъ Юревичъ, Панъ троцький, староста жомойтский, панъ Станиславъ	А при томъ были п(а)нове рада наша: кн(я)зь Войтех, бискупъ виленский, а пан виленский княз Александръ Юревичъ, а воєвода троцкий пан Миколай Миколаевич, а маршалокъ земский староста городенский пан Янъ Юревичъ, а староста жомойтский, пан Станиславъ Яновичъ; а маршалокъ пан Юрий Иванович Илинича, а маршалок и секретар	И при томъ были Панове рада н(а)ша: княз Янъ бискупъ виленський, княз Павелъ бискупъ луцкий и берестейский, княз Миколай бискупъ жомойтский, княз Миколай бискупъ киевський, воєвода троцкий, гетманъ нашъ навъшъший, староста браславський, и веницкий, княз Костянътинъ Ивановичъ Острозский, воєвода виленський, канъцлер нашъ, староста белский, и мозырский, панъ Олбрахтъ Мартиновичъ Кгаштолтъ, панъ виленський, староста

³³ Ващук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.)..., с. 136–142.

³⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 272.

³⁵ Там само, с. 282.

³⁶ Там само, с. 290–291.

Волинський привілей 1501 р.	Київський привілей 1507 р.	Київський привілей 1529 р.
<p>Яновичъ, намѣстникъ смоленський, Панъ Станиславъ Петровичъ, Маршалокъ, намѣстникъ витебський, Панъ Станиславъ Глебовичъ, и иные Панове рада</p>	<p>пан Иванъ Сопега и вси п(а)нове</p>	<p>городенський, маршалокъ нашъ дворный, державца лидский, и белицький, панъ Юрий Миколаєвичъ Радивловича, панъ троцкий, староста жомойтский, панъ Станиславъ Станиславовичъ Яновича, маршалокъ земський, воєвода новгородский, державца мерецкий и ошменьский, и довжговський, панъ Янъ Яновичъ Заберезеньский, воєвода полоцький, староста дорогийський, державца ожський, и переломський, панъ Петръ Станиславовичъ, воєвода витебський, маршалокъ нашъ, панъ Янъ Юревичъ Глебовича, староста берестейский, маршалокъ нашъ, державца вилокейский и остринский, панъ Александръ Ивановичъ Ходкевича, воєвода подляшський, маршалокъ нашъ, панъ Иванъ Богдановичъ Сопега, подскарбий земський, маршалокъ и писар нашъ, державца слонимський, и каменецкий, панъ Богушъ Боговитиновичъ, подскарбий дворный, державца веленьский, панъ Иванъ Андѣревичъ, и иные панове рада наши Велико-го Князства Литовського</p>

Як бачимо, склад ради різниться. Невідомим залишається також питання авторства уставних грамот. Водночас, на відміну від обласних привілеїв, відомо, що над текстом Литовського статуту 1529 р. працювала комісія на чолі з канцлером А. Гаштольдом. Також є деякі відомості про те, що в роботі комісії міг брати участь Ф. Скорина³⁷. Норми документа акумулювали найкращі положення писемних правових джерел як окремих земель, так і держави загалом, а окремі положення пов'язані з давньоримським правом³⁸.

Судова практика характеризується діяльністю судових органів у різноманітних галузях права. У цьому процесі, як видно з вищезазначеного, було задіяно досить велику кількість людей. Його практична реалізація на Волині й Київщині в достатутувий період виглядала так. По-перше, приватновласницькі піддані були підсудні своєму власникові. Про чинність цієї норми в Київській землі свідчить згадана вище справа від 27 липня 1495 р між путивльським намісником князем Богданом Федоровичем і черкаським намісником Кмітом Олександровичем. Останній звинувачувався в тому, що судив слуг та людей князя, а також стягував із них штрафи й судові витрати. Враховуючи наявну норму уставної земської грамоти Александр Ягеллончик наказував уряднику: «[...] ажь бы еси слугъ и людей его ни судил, ни радил, и винь, и пересудов на них не брал, подлугъ права вашего, што есмо вам дали, всей земли Киевской»³⁹.

По-друге, справи між представниками князівсько-шляхетського стану вирішував урядник – староста або воєвода за участю декількох осіб (князів, панів, зем'ян). Присутність останніх була викликана тим, що «литовський уряд не володів

³⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч, Мінск, 2006, с. 630.

³⁸ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. Warszawa, 1999.

³⁹ LM. Knyga Nr. 6, p. 114.

необхідними відомостями про право, чинне в окремих областях [...] і часто лише вони (тобто князі, пани, зем'яни – *Авт.*) могли засвідчити, яку норму права слід застосовувати в конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»⁴⁰. Так, луцький староста Семен Юрійович Гольшанський, розглядаючи справу князів Андрія Олександровича Сангушка й Федора Івановича Четвертинського щодо маєтку Звиняцьке в околицях Луцька, у вироку від 13 травня 1503 р. зазначив (курсиви наш – *Авт.*): «*И мы (староста – Авт.) о том помовившы с князьми, с паны их милостью, ино так ся нам всем видело, штож князь Андрей мает за тое подворье тые пенязи, отложити, а отложившы тыи пенязи, сорок коп грошей, маеть тое подворье к своей руце мети*»⁴¹. У документах часто трапляється поіменний склад суддів. Наприклад, у наказі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князям Василеві Четвертинському та Олександрові Буремському йшлося про те, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда – *Авт.*) съ свое руки судьями взял вас (Четвертинського й Буремського – *Авт.*), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»⁴².

По-третє, вищою судовою інстанцією був великокнязівський суд, який часто проводився під час сеймів. Процедура переводу справи на так зване «вище право» за нормами привілеїв виглядала так. Староста й воевода у своїй резиденції встановлювали кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття на великокнязівський суд. Якщо якась сторона не змогла приїхати вчасно (виняток становили земська

⁴⁰ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902, с. 122.

⁴¹ Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... Т. I, s. 150.

⁴² Ibid., т. III, s. 259.

служба або хвороба, обов'язково за письмовим повідомленням), тоді справу остаточно вирішував особисто урядник⁴³. Скажімо, у грамоті князю Андрію Олександровичу (Сангушку) великий князь литовський Александр Ягеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Мушатич, «штож дей ты его именьє скленьского землю, его нивы, и сеножати, и дубровы сам себе своею впорностью к своему именью к Звенече и отехал и отрубил, а его правом не взираючи». Господар наказав вирішити цю справу луцькому старості, маршалку Волинської землі, кам'янецькому наміснику князю Семену Юрійовичу Гольшанському із зауваженням (курсив наш – *Авт.*): «Ино естлибы еси некаго не хотел перед князем Семеном к праву стати и ты бы (князь Андрій – *Авт.*) с ним очевисто перед нами (Александром Ягеллончиком – *Авт.*) стал, на который рок он тебе зазовет перед нас к праву сим нашим листом»⁴⁴. Кількість переведень справ на «вище право» була досить великою, а їх розгляд – надзвичайно обтяжливим. Тому нормою I Литовського статуту робити це загалом заборонялося, однак дозволялося лише в разі порушення писемного законодавства (розд. 6, арт. 1): «В суде ни хто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будет каждый один другому достояти права аж до конца. А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будут ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист

⁴³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 271, 276, 282, 288–289.

⁴⁴ Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków... Т. I, s. 126.

тых судей вказати»⁴⁵. Зрештою завдяки законодавству суд поступово ставав головним інструментом урегулювання конфліктів.

Для *слідчої практики* або *слідчих дій* досліджуваного періоду примітні декілька моментів. По-перше, усі слідчі дії виконували призначені (чи обрані) особи за наказом судді (господар, староста, воєвода). По-друге, існував судовий виконавець – децький, до обов'язку котрого, згідно з уставними грамотами, входило доставляти обвинувачуваного на суд, якщо той не з'являвся у зазначений термін при письмовому повідомленні. Окрім цього, із децьким «пов'язувався також акт «ув'язання» (в маєток – *Авт.*), оскільки ця процедура символізувала виняткове право верховного володаря на розпорядження землею»⁴⁶. Водночас існували випадки, коли великий князь литовський звільняв окремих осіб від надсилення децьких. До категорії таких входили, зокрема, ті, у кого господар позичав гроші під заставу своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня 1516 р. Сигізмунд I Старий у листі до пана Юрія Юрійовича Немировича⁴⁷ вказав (курсив наш – *Авт.*), що взяв у нього 600 кіп литовських грошей, «а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всеми людми нашыми, повету Василишского данными и тяглыми [...] И вжо воєвода троцкии, маршалокъ нашъ дворный, пан Григорей Станиславович Остиковича *не маєть в тую волость децкихъ своихъ всылати, а и вряднику наши троцкие,*

⁴⁵ Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltaruių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. Pirma dalis. Vilnius, 1991, p. 162; Див. також: Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė. Vilnius, 2005, p. 84–98.

⁴⁶ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві..., с. 138.

⁴⁷ За даними А. Бонецького, між 1511 та 1518 рр. він був кричевським намісником (див.: Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI w. Warszawa, 1887, s. 207).

тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашого всылати, и доходов своих не мають правити»⁴⁸. Цією ж пільгою користувалися митники, що пов'язувалося з недоброзичливим ставленням населення до них⁴⁹.

По-третє, функціонував інститут свідків. Згідно з Київською уставною грамотою, у випадку доносу («хто бутет на кого сочыть») ця особа («сок») зобов'язувалася підтвердити свої слова у суді. Якщо свідчення було помилковим, то останнього карали «як потварцу». Водночас залежним людям («человек», «холоп» та ін.) заборонялося свідчити проти своїх власників⁵⁰. Фальшиві свідчення заборонялися й нормою Волинської уставної грамоти⁵¹. Загалом саме свідки часто відігравали одну з вирішальних ролей у встановленні справедливості у суді. Для прикладу розглянемо судову справу між князем Михайлом Васильовичем Збараським із дядьком князем Семеном Васильовичем щодо земельної ділянки, яку вирішували 4 липня 1475 р. князь Олександр Сангушко, луцький староста пан Михайло Монтовтович, маршалок Волинської землі, володимирський староста Олізар Шилович. М. Збараський відстоював своє право на ділянку свого дядька Солтана (брат Семена). Як доказ наводив документ, у якому йшлося про те, що «тым обычаем записал ся ты (князь Семен – Авт.) с моим отцем перед добрыми светки» (тут і нижче курсив наш – Авт.). Семен відповів «Я с моим братом, с отцем твоим, не записывался тым листом, а тым світком твоим, што оу твоєм листоу стоять, вірю яко добрымъ людям». Тому судді «подле господарьского приказанья» опи-

⁴⁸ Lietovos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003, p. 321.

⁴⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского..., с. 550.

⁵⁰ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 280.

⁵¹ Там само, с. 271.

тали свідків: князя Путятю Івановича, панів Гринка Мукосівича, Лютика, Мишка Глуського. Вони розповіли: «Тым обычаемъ князю Семену со княземъ Васильемъ были речи перед нами, а конца ни одного межи собою не вчинили, ни листа перед нами не записывали». Тому правим виявився князь Семен, оскільки свідки Михайла «не посведчили ни ділоу, ани записоу». Врешті ділянка була поділена навпіл між двома князями: «Князь Семен дал на обирање братничью своему князю Михайлоу, и князь Михайло оузял Вишневец город со всіми приселки, што к томуо слоушит, и к томуо ещо Тараж. А князь Семен Городок оузял и Маневъ со всіми приселки, што к томуо здавна слухало и тягло, и к томуо ещо Лупушная»⁵².

Нотаріальні функції виконували ті особи, які завіряли достовірність документа своєю особистою печаткою, а іноді підписом. Це міг бути й сам великий князь литовський, або інші представники князівсько-шляхетського стану. Наприклад, так виглядає короборація на підтвердному привілеї Александра Ягеллончика (1506 р.): «А на твердость того и печать нашу казали есмо привесити к сему нашому листу»⁵³. Схожий запис містився у привілеї Сигізмунда I Старого (28 лютого 1526 р.): «И на то есмо имъ дали сес наш листъ зъ нашою печатю»⁵⁴. У продажному листі Богдана Львовича Боговитиновича (1 липня 1520 р.) формулювання відрізнялося: «А просил есми тых вышше писаных людей добрых, абы их милость печати свои приложили к сему моему листу. И их милость на мою прозбу то вчинили и печати свои приложили к сему моему листу»⁵⁵. Кількість прикладів можна збільшити, оскільки короборація, за рідкісними винятками, присутня практично в кожному документі.

⁵² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... T. I, s. 69–70.

⁵³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Zbiór Dokumentów Pergaminowych. Dz. X, sygn. 4808, k. 1.

⁵⁴ РНБ, ф. 293, оп. 1, ед. хр. 392, л. 2.

⁵⁵ AGAD. Zbiór Dokumentów Pergaminowych. Dz. X, sygn. 4791, k. 1.

Юридична техніка, тобто «сукупність правил, засобів, прийомів і способів розробки, оформлення й систематизації нормативних актів з метою їх ясності, зрозумілості та ефективності»⁵⁶. Враховуючи той факт, що дослідникам поки невідомий документ, в якому були б описані такі правила, можемо висловити міркування. Усі акти, у тому числі правові, писалися за певним формуляром, дослідженням якого спеціально займається дипломатика, тому ми не акцентуватимемо на цьому увагу⁵⁷. Як відзначалося вище, науці незнаний конкретний автор уставних земських грамот, головним чином протографів. Проте порівняльний аналіз підтвердних волинських і київських документів свідчить про те, що законодавець надзвичайно прискіпливо ставився до наступних редакцій, переписуючи практично слово у слово попередній акт. Додавання нових артикулів супроводжувалося вказівкою причин такого введення, а наступні норми були ширшими за змістом. До речі, це стосується практично всіх документів-підтверджень і не обов'язково юридичного характеру. Найчіткіше юридична техніка першої третини XVI ст. помітна у процесі підготовки I Литовського статуту, та особливо в його змісті.

Отже, головним чинником перетворення правової системи стало впровадження писемного законодавства, яке активно почало поширюватися з другої половини XV ст. Писані норми поступово починали домінувати над звичаєвими, вираженням чого став I Литовський статут 1529 р. Джерела дозволяють досліджувати всі складові елементи правової системи як окремо, так і у цілому, а також роль у цьому окремих осіб.

⁵⁶ Большая юридическая энциклопедия..., с. 5788.

⁵⁷ Стосовно дипломатики українських актів XV–XVI ст. див: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / Підгот. до друку й авт. текст А. Блануци, Д. Вашука. К., 2007; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку й авт. текст А. Блануци, Д. Вашука, Д. Вирського (латиномовні документи). Київ, 2014.

Розвиток правової культури.

Ефективне використання норм писемного законодавства в юриспруденції достатутного періоду поклало початок формуванню правової культури як держави у цілому, так й окремих категорій населення Великого князівства Литовського, у першу чергу князів, панів, зем'ян. Такі грамоти діяли на території Київщини та Волині, а стосовно інших руських земель – наявність подібних привілеїв поки що документально не підтверджена.

Розглянемо правову культуру⁵⁸ ВКЛ, звернувши увагу на її структурні елементи. Визначальною частиною *культури свідомості* є оцінка закону з позицій справедливості. Крім цього, *правосвідомість* характеризується також сукупністю уявлень, поглядів, оцінок та емоцій, через які проявляється відношення особи й організацій до права. Скажімо, у Київському привілеї 1507 р. всі артикули названі як «право добровольне хрестиянское»⁵⁹, що підкреслює важливість прийнятих законів. Власне «справедливість» часто була тією категорією, яка означала, що судова справа має розглядатися відповідно до чинних норм. Так, у переважній більшості судових вироків зустрічається наказ великого князя литовського суддям «справедливість вчинити»⁶⁰. Відповідно до однієї зі статей згаданого Київського привілею київський воевода мав право «справедливість (ь) тому вчинить на обе стороне»⁶¹. «Справедливими» мали бути і показання свідків⁶².

⁵⁸ Большая юридическая энциклопедия..., с. 3868.

⁵⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 278.

⁶⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius, 1997, p. 42–43.

⁶¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 282.

⁶² LM. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylą knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1995, p. 89–90.

При підтвердженні попередніх привілеїв великий князь литовський обов'язково згадував минулі пожалування, а артикули переписувались, як правило, практично слово у слово. Цим самим господар підкреслював своє ставлення до чіткої фіксації норм писемного законодавства. У Волинському привілеї 1508 р. читаємо: «Тых прав, которыи ж они мають какъ было за отца и брата нашего (Казимира Ягеллончика й Александра Ягеллончика – *Авт.*), имъ не рушаемъ»⁶³. Цікава промульгація Київської уставної грамоти 1529 р.: «Тые права водле первое данины славъное памяти отъца и брата нашего, королей ихъ м(и)л(о)сти, имъ всим знову даемъ и даруемъ, духовънымъ и светскимъ»⁶⁴.

Великокнязівський уряд також усвідомлював важливість єдиного для всієї держави збірника законів, що вперше було зафіксовано в уставній земській грамоті Волині 1501 р.: «А то имъ маемъ все держати тые члоньки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовському, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Статуту»⁶⁵.

Культура юридичної практики характеризується ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Функції законодавчого органу ВКЛ у достатутівий період виконували великий князь литовський і пани-рада. До складу останньої входили відомі державні діячі, які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відігравав господар, від чийого імені й жалувалися всі обласні привілеї. У ранніх списках привілеїв, зокрема Новогрудського 1440 і

⁶³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 273.

⁶⁴ Там само, с. 285.

⁶⁵ Там само, с. 271.

Жмудського 1441 рр., в інтитуляції вказувалося лише ім'я великого князя («Милостью Божьею, мы Казимир, королевич, велики князь Литовски, Жомоитски, Руски и иных»⁶⁶, «*My wielkie xiążę Kazimierz krolewic litewski, zmodzkie, ruskie y innych*»⁶⁷). Водночас у короборації відсутній поіменний список панів-ради (в останньому документі лише вказано: «*A na tę prawdę ten list im dali y nasi panowie*»⁶⁸). Імена та прізвиська, а також урядницькі посади записувались у підтвердних привілеях наступників Казимира Ягеллончика. Одним із перших таких документів стала уставна грамота Жмудській землі 1492 р., підтверджена Александром Ягеллончиком, де вказувалося: «*Пры чом же были вельможныи, уроженыи, шляхетныи панове [...] (всього зазначено 11 осіб – Авт.) и иных пры том томъ было много*»⁶⁹. Поіменний список панів-ради зустрічаємо й в інших грамотах: Волинській 1501 р.⁷⁰, Вітебській 1503 р.⁷¹, Полоцькій 1511 р.⁷², Смоленській 1505 р.⁷³,

⁶⁶ Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники: Публикации и исследования. Санкт-Петербург, 1997, вып. 4, с. 221.

⁶⁷ Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. Kaunas, 1933, t. II, p. 423.

⁶⁸ Ibid., p. 424.

⁶⁹ LM. Knyga Nr. 15 (1528–1538): *Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. Vilnius, 2002, p. 183.* Цікаво, що в підтвердженні 1529 р. список панів-ради відсутній (див.: Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. Vilnius, 1998, p. 45).

⁷⁰ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 272.

⁷¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). Санкт-Петербург, 1846, т. I, с. 353.

⁷² LM. Knyga Nr. 8 (1499–1514): *Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995, p. 454.*

⁷³ Акты ЗР. Т. I, с. 363.

Київській 1507 і 1529 рр.⁷⁴ Проте не в кожній із них є власне термін «пани-рада». Приміром, у Жмудській 1441, 1492, 1529 рр., Вітебській 1503 р., Волинській 1508 р. грамотах він відсутній⁷⁵.

На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів обласних привілеїв і роль у цьому панів-ради. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Руською правдою»⁷⁶, а отже – і про відповідну рецепцію. Проте порівняльний аналіз норм пам'ятки з обласним привілеями Новгородській, Жмудській, Волинській та Київській землям не дає підстав переконливо говорити про домінування давньоруської «старовини» у праві ВКЛ другої половини XV ст. Рецепція норм «Правди», на наш погляд, проявилася тільки в ряді положень. По-перше, це стосується прав удів і дітей. Тільки у «Руській правді» вони представлені у ширшій редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, як видається, побутуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності членів сім'ї

⁷⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 282, 290–291.

⁷⁵ Там само, с. 276.

⁷⁶ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892, с. 659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910, с. 143, 150; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901, т. I, с. 27, 84; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства... С. 75–76; Его же. «Село» и «вервь» Русской Правды. К., 1906, 23 с.; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. [Б. м./г.], с. 14; Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права..., с. 190; Его же. Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. К., 1865, № 2, с. 1–25; Лашенко Р. Лекції по історії українсько-го права... С. 37–38; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie..., s. 41.

крадія (у «Правді» це застосовувалося тільки до «холопів», а в Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, у забороні залежним особам виступати свідками. Водночас система судочинства і статті «про татьбу» уставних земських грамот не мають нічого спільного з «Руською правдою»⁷⁷.

Упровадження писемного законодавства значно підвищило ефективність діяльності судових органів. Саме у суді вирішувалися всі спірні питання. Наприклад, на території Київщини заборонялося без суду («права») саджати у в'язницю, страчувати, конфісковувати маєтки; покарання встановлювалося судом і залежало від ступеня провини обвинуваченого; особу, котру таємно або публічно звинуватили у злочині, заборонялося ув'язнювати та карати, а обидві сторони мали з'явитися до суду й саме там вирішувати всі питання; покаранню підлягав винятково злочинець відповідно до вчиненого переступу⁷⁸. Практично аналогічні норми діяли також на території Полоцької землі⁷⁹.

Окрім сторін суперечки й суддів, під час процесу були присутні свідки. У Київському привілеї 1507 р. зазначалося, що в разі доносу («кто иметь на кого сочыти»⁸⁰) ця особа

⁷⁷ Вашук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Т. I, с. 136–142.

⁷⁸ Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 81–111.

⁷⁹ LM 8, р. 452.

⁸⁰ У цьому випадку підтримуємо думку М. Ясинського, що «слово «сочить» означає не лише відшукувати, розшукувати, відслідковувати, але і просто – порушувати справу доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачем» (див.: Ясинський М. Уставные земские грамоты..., с.190 (прим. 376)).

(«сок») зобов'язана була підтвердити свої слова у суді. Якщо встановлювалася неправдивість свідчення, то свідка карали «как потварцу». Також заборонялося залежним людям («чоловекъ или холопъ, или раба») виступати свідками у судових справах проти своїх власників. Порушники видавалися володареві⁸¹. Схожий принцип діяв і в інших областях держави, зокрема Вітебській і Полоцькій. «А холопу и робе веры не няти», – читаємо в уставних грамотах цих регіонів⁸². Окрім цього, у Полоцькій землі заборонялося використовувати тортури у процесі дізнання («а по муце веры не иняти»⁸³).

Попри те, що в кожній землі відповідно до норм обласних привілеїв діяла своя система судочинства, верховною судовою інстанцією залишався великий князь литовський. Шляхта в установленому порядку мала право перевести судове засідання до великокнязівської канцелярії, на так зване «вище право»⁸⁴. Щоправда, господар спочатку вимагав вирішення справи безпосередньо на місці. Приміром, у листі Сигізмунда I Старого суддям володимирського старости князя Андрія Олександровича Сангушка чітко вказувалося: разом із суддями луцького старости Федора Михайловича Чорторийського розв'язати суперечку між двома князями «не откладаючи того до нас господаря» (25 вересня 1526 р.)⁸⁵. Проте судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. на прохання

⁸¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 101.

⁸² Вітебський привілей 1503 р. (див.: Акты ЗР. Т. I, с. 352), Полоцький привілей 1511 р. (див.: LM 8, р. 452).

⁸³ LM 8, р. 452.

⁸⁴ Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. Луцьк, 2010, с. 102–104.

⁸⁵ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaка, konserwatora tegoż archiwum. Т. III (1432–1534), Lwów, 1890, с. 294–295.

Сангушка король написав листа Чорторийському, в якому повідомляв, що той із сином Федором «хотят с тобою очивисто мовити перед паны радами нашими Великого князства Литовского и о том есмо и первый наш лист позовный им до тебе дали». І далі наказував: «Приказуем тебе, абы еси перед Паны Радами нашими, как их милость будут на сойме, стал и в том ся ними росправил на тот рок, на который они тебе перед их милость позовут сим нашим листом». У разі неприбуття Федора справа вирішувалася без нього – «яко в правех будет стоять выписано»⁸⁶. Тільки тепер суд повинен був відбутися не у великокнязівській канцелярії, а на сеймі. Однак у цьому випадку розгляд нерідко бував дуже обтяжливим через брак часу, який найперше використовувався для вирішення державних питань. У цьому аспекті показові слова очевидця Віленського сейму 1528 р.: «До вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже призначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не почався, кажуть, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»⁸⁷.

Ефективність правосуддя багато у чому залежала від діяльності головного судді в регіонах – старости та воєводи. Наприклад, до судової компетенції старости на Волині входило відправлення судових виконавців – децьких, які повинні були «доставляти обвинувачених, коли необхідно й силоміць, до суду, виконувати вирок»⁸⁸. Староста і його намісники

⁸⁶ Ibid., s. 359–360.

⁸⁷ Цит. за: Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства..., с. 124.

⁸⁸ Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1927, p. 45.

спершу мали двічі надіслати листи до позовної сторони з вимогою з'явитися у суд. І тільки після цього, коли останні не реагували на запити, направлявся децький (ст. 1 Волинського обласного привілею 1501 р.)⁸⁹. Крім того, за редакцією 1508 р., у разі невиконання вимог децького сплачувався штраф («децьковане»), а справу вирішували староста або намісники⁹⁰.

Водночас волинська шляхта отримала правовий захист від можливого свавілля урядників. По-перше, староста не мав права самовільно проводити судові засідання й виносити вирок: у разі отримання скарги на князя, пана або зем'янина він мав повідомити про її зміст великому князеві⁹¹. Останній надсилав листа з «наукою», згідно якої урядник і вершив правосуддя (ст. 4 Волинського обласного привілею 1501 р.)⁹². По-друге, на судовому засіданні, окрім старости й намісників, обов'язково були присутні князі, пани, зем'яни. Це було необхідною складовою процесу, а не примхою шляхти⁹³. Також відомі випадки, коли староста самостійно чинив правосуддя між шляхетськими підданими, отримуючи за це плату⁹⁴. Норма торкалася карних злочинів чотирьох типів: наїзд, згвалтування, завдання тілесних ушкоджень шляхти-

⁸⁹ Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 269.

⁹⁰ Там само, с. 273. Докл. про децьких див.: Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. Київ, 2000, с. 123–163.

⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. Київ, 1998, с. 54.

⁹² Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 270.

⁹³ Там само, с. 271.

⁹⁴ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908, с. 115.

чеві, підпал⁹⁵. На думку М. Владимирського-Буданова, такий порядок став «винятком із загального правила про підсудність землевласницьких судів»⁹⁶. На наш погляд, причиною введення такого артикулу було недопущення поширення вказаних карних злочинів серед шляхетських підданих.

Проте ця норма не була лише волинським винятком. Аналогічні повноваження отримав більський староста привілеєм 1501 р.: «Наш староста, ено, только чтеры артыкулы на замку ма судить: первшы артыкул, о розбитье альбо о злупенье на добровольной дорозе, альбо о крадеж; другой артыкул, коли хто кгвалтом на чый дом найдеть; третый, о девичьем альбо невестьем кгвалте; четвертый, о пожогу»⁹⁷. Окрім цього, староста, суддя та підсудок вирішували судові позови між православними й католиками. До всіх інших справ староста не мав ніякого відношення⁹⁸. Значно лаконічніше визначалися повноваження жмудського старости привілеєм 1529 р.: «земли Жомоитское дали есмо от нас держати в моц и в подаванье старосте жомоитскому, пану Станиславу Станиславовичу, водлуг первого давного обычая, яко ся он маеть там справовати и рядити, то есмо у привильи нашом ему описали»; «теж с послушенства пана старостина тых всех тивунов и всее шляхты земли Жомоитское не выймаем, але хочем, абы во всяких речах пана старосты во всем были послушны, яко рады и местца нашего»⁹⁹.

⁹⁵ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 270.

⁹⁶ Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права..., с. 64.

⁹⁷ Акты ЗР. Т. 1, с. 224.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei..., p. 30, 43. Відзначимо також, що в ранніх списках Жмудського привілею 1441 і 1492 рр. судові повноваження старости відсутні.

У тих землях, де головним урядником був воєвода, він же займався судочинством¹⁰⁰. Так, київському воєводі, по-перше, дозволялося ще до винесення вироку відпустити підсудного «на поруку» й повідомити про це великому князеві литовському (а вже від останнього залежало, присуджувати або не присуджувати штраф)¹⁰¹. По-друге, у кримінальних справах стосовно «наїздів»¹⁰² урядник своїм листом (у редакції 1529 р. їх було два) зобов'язував обвинуваченого з'явитися до суду. У разі невиконання вимог надсилався децький. На суді разом із воєводою були присутні представники київської шляхти

¹⁰⁰ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2005, вип. 5, с. 165–169.

¹⁰¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 280, 286.

¹⁰² Докл. див.: Блануца А. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал, 2003, № 4, с. 103–111; Його ж. Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами Книги записів № 14) // Український історичний збірник. Київ, 2007, вип. 10, с. 392–398; Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики I третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2008, т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова, с. 76–84; Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. К., 2003, вип. 5, с. 33–63; Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – перша половина XVI ст.: військовий аспект // Київська старовина, 1997, № 3/4, с. 94–113; Старченко Н. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Український історичний журнал, 2009, № 6, с. 165–182; Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi: Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo Prawno-Historyczne, 1985, t. XXXVII, zeszyt. 2, s. 89–99.

(«князи и паны, и бояры киевские»)¹⁰³, головна роль яких полягала у визначенні і тлумаченні норм звичаєвого права у складних випадках¹⁰⁴. По-третє, право шляхти на переведення судової справи безпосередньо до великого князя литовського («вище право») певною мірою обмежувало компетенцію воєводи¹⁰⁵. Урядник у своїй резиденції особисто встановлював кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття до великого князя. Якщо ж якась зі сторін не змогла вчасно приїхати (за винятком земської служби або хвороби при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто воєвода¹⁰⁶. Як свідчать джерела, цей самий урядник був головною особою судочинства Троцького воєводства¹⁰⁷.

Культура правової поведінки. Джерела другої половини XV – першої третини XVI ст. свідчать про те, що обивателі земель ВКЛ активно користувалися нормами уставних грамот для захисту своїх прав у судовій практиці. Наведемо кілька характерних прикладів. Відповідно до скарги путивльського намісника Богдана Федоровича на черкаського намісника Кміта Олександровича великий князь литовський Александр Ягеллончик 27 липня 1495 р. наказав останньому, «ажбы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал подлуг права вашого, што есмо вам дали всеи земли Киевской»¹⁰⁸. Документ засвідчує не лише використання норм Київської уставної грамоти, але і злов-

¹⁰³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 282 (1507 р.), 288 (1529 р.).

¹⁰⁴ Максимейко М. Сеймы литовско-русского государства..., с. 123.

¹⁰⁵ Любавский М. Областное деление..., с. 810.

¹⁰⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 282 (1507 р.), 288 (1529 р.).

¹⁰⁷ LM 225, р. 87.

¹⁰⁸ LM. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. Vilnius, 1995, p. 114.

живання окремим положенням, зокрема підсудності слуг своїм власникам¹⁰⁹.

Залучення свідків і їх діяльність у судових процесах стало звичним явищем. Справа між «жидом берестейским» Дуцком Міхелевичем і кобринським архімандритом монастиря Св. Спасу Йосипом вирішилася на користь першого, оскільки «архимандрит некоторого иншого на то доводу не мел, також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити» (17 грудня 1528 р.)¹¹⁰. Проте траплялися випадки, коли одна зі сторін процесу порушувала норми, або намагалася змусити свідків надавати недостовірну інформацію. Приміром, при опитуванні свідків у справі між боярином Єйшиської волості Петром Сумороком і чоловіком Сеньком Івашкевичем, перший «почал имъ говорити по-литовьски передо мною (децьким Василем – *Авт.*) и просиль их: Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаль, то дам, а вас в том не выдамъ»¹¹¹. Проте, як виявилось, децький розумів, або знав литовську мову, та, зрештою, Петро програв справу через спробу підкупу свідків, яких він змушував до надання неправдивих свідчень.

Активне впровадження норм писемного законодавства стало головною причиною формування правової культури як у державі загалом, так і в окремих землях. Поступово на рівні правосвідомості закріплювалася думка про те, що закон і право є невід'ємними частинами не лише щоденної юридичної практики, а й правової системи загалом. Діяльність законодавчих та судових органів впливала на зростання культури юридичної практики. Знання чинного законодавства, особ-

¹⁰⁹ Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 91.

¹¹⁰ LM 224, р. 276.

¹¹¹ LM 225, р. 89–90.

ливо залученими до судового засідання, підвищувало рівень культури правової поведінки.

Правова культура держави тісно пов'язана з правовою культурою особи. Згідно з теорією права, остання характеризується такими ознаками: знання законодавства; переконаність у необхідності та соціальній користі законів; уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності¹¹².

Грунтовне знання чинного законодавства, у даному випадку норм уставних земських грамот, було необхідною умовою як для урядників, котрі представляли виконавчу (а дехто й судову, як ми побачили вище) структури влади, так і для інших обивателів. Перші зобов'язувалися здійснювати правосуддя відповідно до норм, а другі повинні були знати ці норми, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, що підтверджують цей висновок.

У пожалуваній королем Сигізмундом I Старим Уставі Мозирській волості вказувалося на присутність у суді обох сторін: «Смотрели есмо того дела. Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди наши мещане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрее Немировича, штожь бы им кривды делалъ и новины уводиль»¹¹³. Аналогічний запис був 9 травня 1528 р. у вироку Федору Мамчичу з київським воєводою Андрієм Немировичем стосовно палацу Каспаришки з людьми й землями в Контяжинському повіті: «Смотрели есмо того дела с паны радами нашими, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчгча на воєводу киевського, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича»¹¹⁴.

¹¹² Большая юридическая энциклопедия..., с. 3868–3869.

¹¹³ Акты Литовско-русского государства / Изд. М. Довнар-Запольским. Москва, 1899, вып. I (1390–1529 гг.), с. 144.

¹¹⁴ LM 224, р. 224–225.

Знання чинного законодавства допомогло київським міщанам у справі з київським воєводою Андрієм Немировичем. Уставна грамота суворо забороняла урядникам запроваджувати нові мита: «А о мыта новые так вставляем: где бы здавна не бывали за предковъ наших [...] тут и тепер непотреб воеводам нашым мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по давному»¹¹⁵. При порушенні «митного артикулу» у великокнязівську канцелярію подавалися скарги. Приміром, 18 червня 1522 р. в листі Сигізмунда I Старого київському воєводі Андрію Немировичу розповідалося про одну зі скарг київських міщан і була резолюція господаря: «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани, ижъ кажешъ то в них мощно брати [...] ино мы и в томъ тебе очевисте розказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и саней в нихъ брати не казал». Окрім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мита повинна була відбуватися в Київському замку¹¹⁶.

Не була винятком і Волинська земля. Зокрема, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцького старосту, маршалка пана Івана Ходкевича та інших панів про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича й Василя Павловича, «штожь дей делают ей кривды в земли, и в сеножатех, и в ловех, и у в ынших речах». Господар наказував: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всих тых речах абых есте межи ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили». Водночас Казимир

¹¹⁵ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»..., с. 125.

¹¹⁶ LM. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Vanionis ir A. Baliulis. Vilnius, 1997, p. 98; Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці, с. 166.

направив листа й до обвинувачуваних: «[...] какъ вы рокъ положите и там выедете, абы перед вами ку праву стали и права-бы послушны были»¹¹⁷. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашого короля его милости» луцький староста Семен Юрійович і кременецький намісник Андрій Михайлович разом зі князями та панами волинськими вивнесли вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком щодо маєтку Новосільце. «Приказ» був написаний у такий спосіб: «[...] абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили»¹¹⁸. Відповідно до наказу Александра Ягеллончика 10 вересня 1506 р. судді, яких узяли собі князі Андрій Олександрович (Сангушко) та Іван Юрійович Жеславський, князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, луцький городничий пан Петро Мушатич і пан Митко Вабинський, розмежували маєтки острозькі від заславських у Білотині¹¹⁹. Аналогічні приклади були й за часів Сигізмунда I Старого¹²⁰.

Ці справи демонструють функціонування норми про наявність у суді, окрім старости, інших осіб – князів, панів і зем'ян, котрі, безперечно, не могли не знати чинних правових норм. Більше того, підсудному, наприклад, дозволялося обрати собі додатково суддів із категорії зем'ян. У листі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князеві Василеві Четвертинському та князеві Олександрові Буремському йшлося

¹¹⁷ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie... Т. III, s. 16; Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал, 2003, № 2, с. 6.

¹¹⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie... Т. I (1366–1506), s. 94.

¹¹⁹ Ibid., т. III, s. 38–39.

¹²⁰ Ibid., s. 152–153.

про те, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда – *Авт.*) съ свое руки судьями взял вас (Четвертинського й Буремського – *Авт.*), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»¹²¹. Значно більшою була кількість суддів у справі між державцею слонімським і кам'янецьким паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чорторийським стосовно будівництва замку в урочищі Білеве Луцького повіту, яке нібито належало першому (4 березня 1528 р.). Зі сторони Богуша виступили: князь Юрій Іванович Дубровицький, князь Василь Федорович Четвертинський, князь Іван Андрійович Полубенський, пан Боговитин Петрович, писар господарський, пан Михайло Васильович, пан Андрій Лозка й Федір Гулевич. Князя Ф. Чорторийського повинні були представляти господарський маршалок князь Андрій Михайлович Сангушко, двірний підскарбій пан Іван Андрійович, троцький городничий Петро Михайлович, перелаїський намісник Юхно Волчкович, волинські зем'яни Михайло Семашкович і Тихно Козинський. На них покладался обов'язок розв'язати суперечку «водле обычая права земскаго» (мається на увазі Волинської землі)¹²². Вказані особи володіли всіма необхідними правовими знаннями для успішного вирішення спірних питань. Ураховуючи той факт, що вони брали участь у судовому процесі як судді, можемо припустити досить високий рівень розвитку в них правової культури.

Головним досягненням законодавчої діяльності у ВКЛ стало запровадження I Литовського статуту у вересні 1529 р. Не вдаючись до характеристики цього кодексу, від-

¹²¹ Ibid., s. 259.

¹²² Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, ф. 293. (Западнорусские акты), оп. 1, ед. хр. 35, л. 1.

значимо лише, що саме він завершив епоху функціонування уставних земських грамот, а його норми стали обов'язковими у судочинстві всієї держави: «Теж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом мають сужоны быти» (розд. 1, §9)¹²³. Водночас законодавець помітив, що в разі потреби дозволялося використовувати «старые привилеи земские» (розд. 3, §6)¹²⁴. Проте, на нашу думку, по-перше, ішлося про загальноземські привілеї; по-друге, це положення, очевидно, мало формальний характер¹²⁵. На відміну від обласних привілеїв відомо, що над текстом Статуту 1529 р. працювала комісія на чолі з канцлером А. Гаштольдом. Також є деякі відомості про те, що в роботі комісії брав участь Ф. Скорина¹²⁶. Статутіві норми ввібрали у себе всі найкращі положення писемних правових джерел як окремих земель, так і Великого князівства Литовського у цілому.

Отже знання положень законодавства поступово ставало визначальним чинником у судочинстві. Причому, ці знання були необхідними як стороні обвинувачення, так і захисту. У князів, панів, зем'ян формувалася переконаність у тому, що саме писемне законодавство є гарантом захисту особистих та майнових прав у суді. Відповідно, у суспільстві з'являлись особи зі значно вищим рівнем правової культури. Вочевидь, саме тоді почав формуватися той стан, який через деякий час виконуватиме функції професійних адвокатів у сучасному значенні цього слова.

¹²³ Pirmasis Lietuvos Statutas..., p. 70.

¹²⁴ Ibid., p. 110.

¹²⁵ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту..., p. 84.

¹²⁶ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 2, с. 630.

Формування системи захисту й адвокатури

Практика юридичного захисту у XIII – першій половині XIV ст. У системі судочинства цього часу довгий час було чинним звичаєве право. З появою першого кодексу – «Руської правди» – домінуючим поступово ставало писемне право¹²⁷. Оскільки у самій збірці відсутня будь-яка інформація про функціонування інституту представництва у суді, ми можемо вести мову лише про окремі моменти судового процесу та, відповідно, юридичного захисту.

Князь як володар держави був головною особою у суді. Така традиція у слов'ян існувала вже у IX–X ст., про що свідчив арабський географ Ібн Русте: «Якщо один порушить справу проти другого, то кличе його на суд до князя, перед яким вони сперечаються. Якщо обидві сторони виявляться невдоволені вироком [князя], то за наказом останнього справа вирішується на меч: чий меч гостріший, той і перемагає. На цей поєдинок приходять озброєні родичі [обох сторін] і стають [у шеренгу]. Потім суперники починають бій: хто переможе, той і виграє судову справу»¹²⁸. Цитований фрагмент наводить на певні припущення. По-перше, найбільш імовірно, що на суді сторони конфлікту були представлені не одноосібно, помічниками виступали близькі родичі як позивача, так і відповідача. По-друге, незважаючи на те, що Ібн Русте говорить лише про князя як єдиного суддю, М. Грушевський небезпідставно вважає, що разом із ним могли бути присутні «відпоручники-урядники і заступники, котрих сам (князь – *Авт.*) іменував. Віче не судить само, і навіть скаржачи ся на непорядки в суді, тільки поручає князю на дальше, аби судив сам особисто на його аген-

¹²⁷ Детальний розгляд списків пам'ятки та історіографії див.: Блащук С. «Правда Руська» у радянській історіографії (1920-ті – перша половина 1960-х рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009, 316 с.

¹²⁸ Цит. за: Блащук С. Інститут захисту в давній Русі // Адвокатура України: забуте і невідоме: Серія «Нариси з історії адвокатури України», вип. 1 / За ред. І.Б. Василик. Київ, 2014, с. 9.

тів»¹²⁹. Тобто існував так званий «княжий двір» – «особлива структура вірних князеві служилих людей, яка зберігалася навіть при переїзді государя з одного князівства до іншого»¹³⁰. Будучи спадкоємцем князівської дружини, він «являв собою завжди готову до дій внутрішньо структуровану організацію бояр і дворян-слуг, загін воїнів, адміністративний апарат і прошарок довірених слуг княжого двору»¹³¹. Цей інститут, на наш погляд, разом із князем вирішував усі судові суперечки серед осіб князівського та боярського походження. Всі інші, скоріш за все, були підсудні своїм власникам. Незважаючи на те, що в окреслений період не існувало адвокатів у сучасному розумінні цього слова, проте говорити про відсутність системи захисту буде не зовсім вірно. Більше того, на думку Є. Васьковського, адвокатура як соціальний інститут «не виникає відразу в абсолютно організованому вигляді, а з'являється у житті спочатку у формі незначного зародка, який може за сприятливих умов розвинути і досягти пишного розквіту, а при несприятливих чахнути і животіти у глушині»¹³². Саме такими «сприятливими умовами» і стала «Руська правда», започаткувавши створення судової системи, яка отримала свій розвиток і в наступні періоди історії¹³³.

Судочинство в «Руській правді» представлено особливими формами процесу: «свод» і «гоніння сліду»¹³⁴:

¹²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. III: До року 1340. Київ, 1993, с. 225–226.

¹³⁰ Котляр М., Ричка В. Княжий двір Південної Русі Х–XIII ст. Київ, 2008, с. 194.

¹³¹ Там само.

¹³² Васьковский Е. Организация адвокатуры // Очерки истории адвокатуры. Санкт-Петербург, 1893, ч. 1, с. 10.

¹³³ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. Київ, 1865, № 2, с. 1–25; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. [Б. м., б. г.], с. 14.

¹³⁴ Максимейко Н. Русская Правда..., с. 13.

«О своде. Аже будет во едином городе, то ити истьцу до конца того свода; будет ли свод по землям, то ити ему до третьяго свода; а что будет лице, то тому платити третьему кунами за лице, а с лицом ити до конца своду, а истьцу ждати прока; а где снидет на конечняго, то тому все платити и продажу¹³⁵.

– О своде же. А и своего города в чюжю землю свода нету, но тако же вывести ему послухи любо мытника, перед ким же купившее, то истьцю лице взятии, а прока ему желети, што с ним погигло, а оному своих кун желети¹³⁶.

– Не будет ли татя, то по следу женуть; аже не будет следа ли к селу, или к товару, а не отсочат от себе следа, ни едут на след или отобьются, то тем платити татбу и продажу; а след гнати с чюжими людьми а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будет, или на пустее, где же не будет ни села, ни люди, то не платити ни продажи, ни татбы»¹³⁷.

У першому випадку в окремому місті позивач повинен був «іти» до того часу, поки не знайде злодія. Коли ж підозра падала на жителів за межами цього міста, то обвинувач мав зупинитися на третьому «своді». Тоді зазначена особа сплачувала вартість «лица» та з ним же мала «йти», поки не буде знайдено справжнього злочинця. Потерпілому доводилося чекати закінчення «своду», а коли встановлювалась особа злочинця, той і сплачував усі витрати. У другому – регулювалися справи між жителями різних міст. В одному місті «свод» не допускався з мешканцями іншого. Але обвинувачуваний приводив свідків або митника, при яких він купував украдену річ; тоді обвинувач її забирав, а з втратою іншого мав змиритися. Перший же примирювався зі втратою грошей за придбану річ. «Гоніння сліду» передбачало пошук злодія, котрий утік із

¹³⁵ Правда Русская / Под ред. акад. Б. Грекова (далі – ПР). Москва, 1940, т. 1, с. 107.

¹³⁶ Там же, с. 108.

¹³⁷ Там же, с. 113.

місця злочину, за його слідом, тобто ймовірним маршрутом руху. Коли слід приводив до села чи «товару» (торгівельної стоянки), а їхні жителі не відводили від себе сліду або не пішли на слід, чи почали відбиватися, то вони сплачували вартість вкраденого і штраф. «Слідити» потрібно було з чужими людьми та свідками. Якщо слід приводив до «гостинця» (торгового шляху) без села або на пустир, де також не було ані села, ані людей, то ніхто нічого не платив.

Із судочинством тісно пов'язаний інститут свідків («послушенство»). Залежним людям заборонялося виступати свідками у судових справах: «О послушьстве. А послушьства на холопа не складають, но оже не будет свободнаго, но по нужи служити на боярьска тивуна, а на инех не складывати. А в мале тяже по нужи взложити на закупа»¹³⁸. Щоправда, позивачеві в окремих випадках дозволялося користуватися свідченням «холопа», але тоді вся відповідальність покладалась на обвинувача: «Ты тяже все судять послухи свободными; будет ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но оже хочеть истецъ, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю тя, но яз емлю тя, а не холоп, и емети на железо; аже обинити и, то емлетъ на нем свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопьи речи ял и»¹³⁹.

¹³⁸ Там же, с. 112.

¹³⁹ Там же, с. 113. Згідно з цитованою нормою, усі справи розглядалися за свідченням вільних людей. Холоп не мав права бути свідком у суді. Позивач міг скористатися його свідченням (яке, очевидно, мало інформативний, а не обвинувальний характер), але при цьому сказавши: «Кличу тебе у суд зі слів холопа, але від свого імені, а не холопського». У такому разі особа, яку звинуватили, виправдовувалася «залізом». Якщо вона виявлялася винною, то позивач брав із нього свій позов; коли невинною, то обвинувач платив за тортури 1 гривню, оскільки викликав цю особу на випробування залізом зі слів холопа. Див. також: Сас П. Феодальное города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в. Киев, 1989, с. 165–166.

В окремих випадках норми «Руської правди» дозволяли використання у судовому процесі елементів тортур:

«Искавшие ли послуха, не налезут, а истыця начнет головою клепати, то ти им правду железо.

Тако же и во всех тяжбах и татбе и в поклепе; оже не будет лица, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли мне, то на воду, оли то до дву гривен; аже мне, то поте ему ити по свое куны»¹⁴⁰.

Коли донощик не приволив свідків і наполягав на справедливості звинувачення, йому дозволялося підтвердити свій позов випробуванням залізом. У разі відсутності «лиця» (ймовірно, це прямі докази провини – *Авт.*), особа злочинця встановлювалася через випробування залізом, якщо позов не менше 0,5 гривні золота; коли він був меншим, до 2 гривень, застосовувалося випробування водою, а за ще меншої суми – складалася присяга за власні гроші¹⁴¹. Тобто йшлося про так званий «суд Божий», який нібито не вважався тортурами. Але, за матеріалами дослідження Д. Скотта, техніка тортур під назвою «суд Божий» була дуже жорстокою, її результатами ставали каліцтва, як фізичні, так і моральні, а інколи вона закінчувалася смертю¹⁴². Ми вважаємо, що «суд Божий» за своєю суттю нічим не відрізнявся від інших тортур, які використовувалися у судових процесах пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

Отже від правдивості свідчень зазвичай залежало встановлення провини підсудного та вирок. Останній, цілком природно, намагався захищатися з допомогою різноманітних контраргументів, які могли наводити і його свідки. Інше питання, в якій формі це відбулося. За браком джерел відновити цей процес поки що ми не можемо.

¹⁴⁰ ПР. Т. 1, с. 106.

¹⁴¹ Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды. Харьков, 1914, вып. 1, с. 112.

¹⁴² Скотт Д. История пыток. Москва, 2002, с. 289–297.

Окреслені принципи судочинства продовжували діяти після 1241 р., коли переважна більшість руських земель унаслідок монгольського завоювання перейшла під їх політичну зверхність. Створюючи власну систему управління, нові правителі особливу увагу приділили функціонуванню урядницького апарату. І якщо володарями Золотої Орди та її окремих адміністративних одиниць могли бути представники лише династії Чингізидів, то урядниками нижчої ланки були, як правило, вихідні з місцевої еліти. Головними намісниками хана стали баскаки, «яким було підпорядковано цілу команду дрібніших чиновників, які спеціалізувалися на дрібніших обов'язках. Тут бачимо і писарів-бітекчі, перекладачів-толмачів, прикордонних урядників – караульників, чиновників, що відповідали за мобілізацію війська – танмачіїв, митників тощо»¹⁴³. Щодо судочинства, то наразі відсутні джерельні матеріали, які засвідчували б заміну існуючої моделі. Тому найбільш вірогідно, що саме урядники нижчої ланки займалися питаннями юриспруденції, оскільки саме вони могли чи не найкраще в регіоні володіти необхідними знаннями.

«Велика зам'ятня» у Золотій Орді 1359–1380 рр. призвела до послаблення її політичного впливу у Центрально-Східній Європі. Це, своєю чергою, сприяло посиленню ролі Великого князівства Литовського. Найбільш успішним виявився представник династії Гедиміновичів князь Ольгерд, якому внаслідок здобутих перемог над ординцями на початку 1360-х рр. удалося перепідпорядкувати своїй владі більшість тогочасних українських земель. Правда, це не означало повне звільнення від золотоординської залежності. Скоріш за все, на думку О. Русиної, «інкорпорація українських земель до складу Великого князівства Литовського була здійснена на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій

¹⁴³ Черкас Б. Західні володіння..., с. 282.

від Орди»¹⁴⁴, і далі – «саме визнання ординської зверхності дозволило литовським князям поширити свій політичний контроль на землі Південної Русі»¹⁴⁵. У відповідь на це фактичний правитель Золотої Орди Мамай санкціонував входження частини русько-українських теренів до складу ВКЛ, а його правителі, своєю чергою, визнали верховне право хана на цих територіях. Тобто Орда, по-перше, зберегла право отримувати регулярну, чітко встановлену данину з місцевих мешканців, а по-друге, литовська влада зобов'язувалася надавати військову допомогу ханам під час походів¹⁴⁶. Однак це проіснувало до того часу, поки Мамай перебував на політичній арені¹⁴⁷.

Специфікою адміністративного устрою ВКЛ за правління Ольгерда було те, що держава складалася з конгломерату удільних князівств. Фактично відбувалася заміна старої династії Рюриковичів на нову – Гедиміновичів із перенесенням політичного центру на північ до Вільна. Так, сини Ольгерда – Володимир і Корибут (Дмитро) – отримали Київщину та Сіверщину, а Поділля дісталось племінникам князям Коріатовичам. Із приходом нової влади виникла проблема врегулювання стосунків з місцевою елітою. Безперечно, що царина юриспруденції була на одному з перших місць, оскільки ефективно й, головне, справедливе вирішення будь-яких конфліктів (соціальних, майнових, кримінальних тощо) позитивно налаштовувало населення до династії Гедиміновичів та ставало запорукою успішного владарювання.

¹⁴⁴ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998, с. 81; Її ж. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи // Нариси з історії дипломатії України. Київ, 2001, с. 79.

¹⁴⁵ Русина О. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998, с. 64; Історія України: нове бачення / Під ред. В. Смолія. Київ, 2000, с. 67.

¹⁴⁶ Šabuldo F. Lietuvos ir Ordos kondominiumas ukrainos šemėse XIV a. // Lietuvos istorijos metraštis. 2004/2. Vilnius, 2005, p. 25.

¹⁴⁷ Черкас Б. Західні володіння..., с. 181–203.

Інститут захисту у другій половині XIV – першій половині XV ст. Зміна політичного підпорядкування українських земель унаслідок їх приєднання до Великого князівства Литовського принесла певні зміни й у сферу юриспруденції. Головним нововведенням стало поступове запровадження магдебурзького права в містах. Водночас безперечним залишається той факт, що у судочинстві, а отже й у системі захисту відповідача, на думку М. Петрова, «використовувались традиційні правові норми, успадковані з «Руської правди». Іншими словами, за формою норми самоврядування руської громади відповідали магдебурзькому праву, а за змістом – давнім місцевим традиціям»¹⁴⁸.

Одним із перших міст, що перебувало під владою Гедиміновичів та отримало певні права на самоврядування, став Кам'янець на Поділлі. Йдеться про документ від 7 січня 1374 р., пожалуваний князями Юрієм й Олександром Коріатовичами. У дослідників до сьогодні немає одностайної думки про те, чи отримало місто за ним, власне, магдебурзьке право¹⁴⁹. На наш погляд, варто погодитися з Ю. Сіцінським, котрий стверджував, що окремі положення цієї грамоти стосувалися самоврядування, а «дійсне магдебурзьке право надано було Кам'янцю пізніше: в 1432 р. була видана кам'янецькому войту грамота, що підтверджувала німецьке чи магдебурзьке право»¹⁵⁰ («Item

¹⁴⁸ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012, с. 213–214.

¹⁴⁹ Докл. див.: Крамар С. Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII ст.: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад: Історико-правовий нарис. Кам'янець-Подільський, 2010, с. 68–96; Пلامеницька О. *Castrum Camenecensis*: Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський, 2012, с. 54–57.

¹⁵⁰ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упор. Д. Вашук, М. Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009, с. 25.

Georgio advocato Camenecensi et ejus successoribus confirmat jus teutonicum alias magdeburgense»¹⁵¹). Інше питання, хто саме міг користуватися правами згідно з актом 1374 р.: усе місто чи представники окремих громад? Можливо, ішлося про вихідців із німецьких земель чи їхніх нащадків, оскільки, за дослідженням В. Михайловського, саме так ототожнювали себе «протягом XV ст. кам'янецькі міщани, які вирішили перейти під міську юрисдикцію Львова»¹⁵². Отже це питання поки що залишається відкритим.

Грамота врегульовувала питання соціально-економічного характеру, а окремі положення стосувалися юриспруденції. Так, мешканці міста могли «судитися по своїм правам перед своїми райцями, а воєводи не треба в те втручатися»¹⁵³. Крім цього, у випадку скоєння в місті злочину боярином, князівським слугою чи зем'янином, за який загрожувала смертна кара, міщанам заборонялось іменем князя самостійно чинити правосуддя у замку, оскільки «нехай сам князь карає своїх людей». Передбачалася можливість спільного судового засідання за участю війта та воєводи: «Коли буде княжий зем'янин, або дворянин мати суд з міщанином, тоді судити воєводи з війтом». Оплата судових штрафів та їх розподіл відбувався так: «Як буде винен княжий дворянин чи зем'янин, нехай воєвода бере вину (штраф) з княжих людей, а як буде винен міщанин, тоді війт най візьме вину; а скільки буде всіх вин, піде війтові третя частина вин, а дві частині вин князь дає місту на поміч».

¹⁵¹ *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in archivo regni in arge Cracoviensi continentur. Berolini et Posnaniae, 1862, p. 274.*

¹⁵² Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI ст. Київ, 2012, с. 31.

¹⁵³ Тут і нижче цит. за: Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви..., с. 23.

Як бачимо, у місті було щонайменше три особи, які керували судовими процесами: князь, воєвода, війт. Кожен із них мав свою сферу компетенції, яка стосувалася різних прошарків населення. У випадку кримінальних правопорушень приватні піддані були підсудні своїм господарям. Логічним виглядатиме припущення, що, якщо райці допомагали війтові проводити судові засідання, то й в інших двох також були відповідні особи. Ми поки що не маємо достеменних джерел судочинства, які остаточно підтвердили б гіпотезу. Проте наявні документи князів Коріатовичів дають можливість установити тих осіб, котрі засвідчували різноманітні князівські пожалування. Вочевидь дехто з них також міг «працювати» у судовій системі. Вже у згаданому вище акті присутні «Kamieniecki Wojewoda Ostaphy Matwiy Malentowicz, y z Bratem swoim Semianem, Hrynko Czerwonogrodzki Wojewoda, Olesko Smotrycki Wojewoda, Olesko Hołodanic, Wasko Kobias»¹⁵⁴. Той самий Гринко, тільки вже як подільський староста, засвідчував жалувану грамоту князя Олександра Коріатовича Смотрицькому монастиреві від 17 березня 1375 р. Разом із ним це вчинили смотрицький воєвода Рогозка, Прокіп і Семенко Карабчієвський¹⁵⁵. Значно більша кількість свідків присутня в пожалуванні князів Костянтина й Федора Коріатовичів панові Немирі на Бакоту: «[...] knjaz' Semen Jurievič, knjaz' Vasilij Vinnickij, pan Hrynko Sokoleckij, Pavel Slupič, Vyško Tolstij, Chodko Čemerevič, Vyško Chudyj, Paško Vasnivič, Adamko Sverščkovkij, Bedryško, Hotard Peč, Francko kniaży počašuj, Bernart Meškovskij, Michailo Procevič, Jakuš Cietko, Michal Popovič, Lutko Hnievomir, Chodor Verozub, Plomen Skerdo, Paško Buslovič, Jacko»¹⁵⁶. Частина вказаних осіб

¹⁵⁴ Державний архів Хмельницької обл., ф. 120, оп. 1, спр. 1631, арк. 20 зв. Див. також: Михайловський В. Еластична спільнота... С. 38.

¹⁵⁵ Розов В. Українські грамоти. Т. I: XIV і перша половина XV в. Київ, 1928, с. 20.

¹⁵⁶ Цит. за: Михайловський В. Еластична спільнота..., с. 38–39.

фігурувала й у документі від 20 червня 1391 р., яким Федір Коріатович підтвердив попереднє пожалування своєму слугі панові Гринку на Сокілець з усіма прилеглими селами: «А свідци на то: панъ Немиря Бакотський, Янушко Скіпецьский, Михайло Процевичъ, Павель Ступич, Печь Шюмозкий, панъ Рогозка, панъ Бедришко, Ходко Вірозубъ, панъ Вышко Тольстыи, Ходько Чемеревич, панъ Прокопъ, Пашко Васнович. А писалъ листъ княжиі писарь Аньдрии Морхына»¹⁵⁷. Також маємо два акти від Федора Коріатовича за 1392 р. У пожалуванні Бедришку на чотири села свідками виступили «Pan Niemierza Bakocki, p[an] Paweł Stupicza, p[an] Michaiło Proczowicz etc [...] A pisał ten list Hreor pisarz»¹⁵⁸. В іншому листі за 9 серпня князь Федір пожалував своєму слугі Пашку Васневичу сім сіл. Документ засвідчили «князь Василей Веницкий и пан Гринько Соколецкий, и Павел Слупица, пан Ходко Чемеревич, пан Немира Бакотський, пан Бедрих Черкаский воевода, пан Печь, панъ Прокопъ Спалецкий воевода, пан Фронцко подчашый»¹⁵⁹. Останні два документи цікаві ще й тим, що разом із нерухомим майно Бедришко та Пашко здобули право судити власних підданих. Перший отримав села «ze wszystkim prawem, z danią, z winami i sądy, przesady», а також «Bedryszko ma swe ludzie sądzić i winy przesady ludzi swoich brać, a w Bedryshkowe ludzie nie potrzeba się wstępować żadnemu wojewodzie, tylko Bedryszkowi, że są jego ludzie»¹⁶⁰. Схожі права були й у Пашка: «Маєт сам свои люди судити и вины и пересуды зъ своихъ

¹⁵⁷ Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятовіча 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд, 2001, т. 8, сш. 1/2, с. 133–134.

¹⁵⁸ Цит. за: Михайловський В. Еластична спільнота..., с. 39.

¹⁵⁹ Мікульскі Ю. Новая грамота князя Фёдора Коріатовича 1392 г. // Беларуская даўніна, 2014, вып. 1, с. 150.

¹⁶⁰ Цит. за: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до конца 1434 г. (преимущественно по летописям). Киев, 1887, с. 326.

людеи взяти». Крім цього, воєводи заборонялося втручатися у відносини між Пашком та його людьми, а також посилати свого судового виконавця (децького)¹⁶¹.

Як бачимо, серед представлених осіб були ті, що згадувалися майже в кожному документі. Це означає, що вони були не лише наближеними особами до правителів Подільського князівства, а й добре знали тогочасне законодавство, звичаї і традиції. Водночас вони були не єдиними на теренах Поділля, хто виконував означені функції. Доказом цього слугує фраза з пожалування Бедришку: «і wiele inszych dobrych ludzi, ku temu na posluch»¹⁶². Тож цілком закономірно, що хтось із них міг брати участь у судових процесах як на боці позивачів, так і відповідачів.

Таким чином, князі Коріатовичі за період свого правління на Поділлі започаткували створення принципово нової системи судочинства, яка відрізнялася від попередньої, киеворуської. Князь залишався головним суддею у своєму князівстві, проте у центральних містах започатковувалися воєводський та/або старостинський суди, можливо у Кам'янці діяло магдебурзьке право. Урядники, найбільш імовірно, мали наближених осіб із місцевої шляхти, які, по-перше, добре знали звичаєве право; по-друге, швидко опанували нове законодавство. Цю «судову реформу» з певними доповненнями продовжили великі князі литовські Вітовт і Свидригайло, а також польський король Ягайло. Після ліквідації наприкінці XIV ст. Подільського князівства, а особливо зі

¹⁶¹ Мікульські Ю. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. С. 149.

¹⁶² Цит. за: Михайловський В. Еластична спільнота... С. 39. Щодо «людей добрих» див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Ї ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002, с. 106–147.

входженням Західного Поділля до складу Польщі в 1434 р., володаря в регіонах представляли старости. Враховуючи те, що монарх дуже часто перебував у роз'їздах, саме вони вирішували більшість судових суперечок між обивателями (за винятком тих громад, які користувалися магдебурзьким правом). Хоча за королем все одно залишалася головна роль у судочинстві.

ВИСНОВКИ

Постання династії Гедиміновичів можна порівняти з блискавкою, яка пронизала небо Європи. Окремі країни і народи відчували на собі могутність нащадків великого князя литовського, котрим удалося об'єднати під своїм скіпетром Балто-Чорноморський регіон. Уперше в історії Литовської держави її кордони сягнули узбережжя Чорного моря. Для литовців відкрився світ генуезьких колоній, Візантійської імперії, турків-сельджуків. Купці Центрально-Східної Європи отримали прямий шлях до шовку, спецій, східних ласощів та інших азіатських товарів. Відповідно, Велике князівство Литовське вийшло на трансконтинентальний рівень. Завдяки цьому переважна більшість українських земель продовжила ще декілька століть розвиватись у європейському культурному просторі. Саме цей період пізньосередньовічної історії Українського фронтиру досить довго був мало знайомим широкому загалу. Проте сучасні дослідження доби XIV–XVI ст. дедалі більше висвітлюють політико-правові, військові, соціально-економічні та культурні процеси.

У проведеному дослідженні висвітлено нові погляди на політико-економічні та соціокультурні процеси й окреслено необхідність цілеспрямованого вивчення Українського фронтиру як території взаємозближення, взаємопроникнення західної і східної цивілізації. Визначено вплив конфлікту між осілими та кочовими народами на міждержавні взаємини, процеси державотворення й національної ідентифікації. Показано взаємозв'язки, взаємовпливи, протистояння і співіснування на Великому кордоні. На конкретних прикладах проаналізовано та продемонстровано, що вивчення Україн-

ського фронтиру у добу пізнього середньовіччя поглиблює розуміння сучасних геополітичних процесів, які відбуваються навколо України.

Своєрідним інтелектуальним стрижнем представленої праці став конфлікт як механізм творення соціокультурного простору й концептуальний чинник формування географічних, політичних та ментальних ідентифікацій суспільства пізнього середньовіччя. Вивчення цього явища призвело до формулювання низки важливих висновків. Так, загалом реконструйовано етапність династичних змін на українських землях у XIV ст. Показано, що динаміка трансформацій у різних сферах життя українського суспільства внаслідок прикордонних впливів значно відрізнялася як по регіонах, так і за галузевими складовими. Відзначено, що у суспільному житті значною мірою домінував військово-політичний чинник. Причому, у цьому сенсі мала місце як зовнішня складова, а саме війни з Ордою, походи проти інших ворогів Гедиміновичів, у тому числі на далекі театри воєнних дій, так і періодичні внутрішні конфлікти. Наголошено, що система управління українськими князівствами у загальних формах цілком відповідала європейській політичній культурі та базувалася на спадщині Русі. Проте вплив ординського панування, фронтирний статус, певна політична регіональність зумовлювали значні місцеві особливості. Найбільш яскраво це проявлялося на Поділлі – як у найвіддаленішому у степ регіоні Європи XIV ст., так і з огляду на колишній статус у державі Джучидів. Князі Коріатовичі проводили цілком самостійну внутрішню та зовнішню політику. Це сприяло формуванню окремого політичного устрою в регіоні. За короткий час вони створили нову вертикаль влади та потужне військо, котре (за підтримки сусіднього Київського князівства) надійно захищало від вторгнень кочовиків не лише внутрішні області Великого князівства Литовського, а й усю

Центрально-Східну Європу. Також у дослідженні представлено розмаїття політичних взаємин Литви з Улусом Джучи і його уламками. Показано, як фактор Гедиміновичів вплинув на появу Кримського ханства. Акцентовано на специфіці «степової» політики Великого князівства, ресурсі саме українських земель, причинах, які призвели до визначення напрямів політичної активності литовських правителів.

Окремо присвячено увагу таким концептуальним питанням, як розвиток міст, міської культури, архітектури, монументального будівництва, становлення правової культури й формування інституту адвокатури. Організація міського простору в українських землях наслідувала європейську традицію. Для будівництва традиційно використовувалася деревина та, залежно від регіону, цегла або камінь. Археологічні розкопки зафіксували два типи приватних жител: вальковане й каркасно-стовпове. Активно розвивалося храмове та оборонне будівництво. Певною мірою потужного розвитку набуло гончарне ремісництво. У головних містах Волині й Поділля (Луцьк, Кам'янець) існували гончарні, які забезпечували своєю продукцією щонайменше навколишні території. Науковий аналіз керамічного матеріалу свідчить про значне різноманіття продукції ремісників: горщики, миски, макітри, вази для фруктів, кубки тощо, які виготовлялися з місцевої глини.

Розвиток правової культури українських земель Великого князівства Литовського характеризувався поступовим зростанням культур правової поведінки та юридичної практики. Цьому сприяло активне впровадження у правову систему держави письмового законодавства, що, своєю чергою, підвищувало рівень правової культури еліти Великого князівства Литовського. Князі, пани, зем'яни, котрі брали участь у судових засіданнях, володіли всіма необхідними знаннями для успішного вирішення спірних питань. Відповідно, по-

ступово визначальним чинником ефективності та «справедливості» правосуддя ставало вміння використовувати юридичні норми. Причому ці вміння, а також знання права, були необхідними як стороні обвинувачення, так і захисту. Вочевидь так почали формуватися категорії професійних адвокатів та прокурорів у сучасному розумінні цього слова. Зрештою, усе це важливо ще й тому, що дає можливість крізь призму історичних пам'яток як матеріального, так і текстуального характеру зазирнути у внутрішній світ суспільства, спробувати зрозуміти його психологічні типи та проєкції.

Результати представленої дослідження мають практичне застосування. Так, удалося проаналізувати багатоманітні впливи культурного простору на судочинство, правову культуру й ментальність загалом. Було розглянуто складові чинники геополітичних змін і факторів тиску на процеси у середовищі українського суспільства. Існувала пряма й опосередкована взаємозалежність матеріальної складової від прикордонного, фронтального стану України. Відбувався сталий процес взаємовпливів українського та ординського соціумів, який відбивався на тих структурах, що виступали в авангарді змін і модернізацій суспільства.

Насамкінець відзначимо, що світ України під владою Гедиміновичів у межах впливу Великого кордону перебував під перманентним конфліктним тиском. При цьому цей тиск відігравав не лише негативну, а й позитивну роль, оскільки спонукав суспільство до вирішення проблем, котрі виникали в ті чи інші періоди історії. Це призвело спочатку до постання специфічного психотипу мешканця українських прикордонних земель, а потім і до формування такої унікальної станової групи, як козацтво.

Наукове видання

Борис Черкас
Дмитро Ващук

**Східне Пограниччя Європи:
Український фронтир у добу пізнього середньовіччя**

Редактор
Вячеслав Григор'єв

Верстка та оригінал-макет *Леонід Мигаль*
Обкладинка *Світлана Блащук*

Підписано до друку 28.12.2021 р. Формат 60x84\16
Ум. друк. арк. 9.23. Обл.-вид. арк. 7,85
Наклад 300 прим. Зам. 3. 2022.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту
Історії України НАН України
01001, Київ, Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.